

HELŚIŃSKA FUNDACJA PRAW CZŁOWIEKA

Monitorowanie policji i więzień

Prawa osób pozbawionych wolności

Pod redakcją
ANDRZEJA RZEPLIŃSKIEGO

Warszawa, 1995
ISBN 83-86104-99-6

SPIS TREŚCI

<i>Andrzej Rzepliński</i> WPROWADZENIE	3
<i>Renate Weber</i> MONITOROWANIE POSTĘPOWANIA POLICJI	7
<i>Andrzej Rzepliński</i> MONITOROWANIE WIĘZIEŃ	14
<i>Teodor Bulenda</i> PLAN I TECHNIKA LUSTRACJI PRZEPROWADZANYCH PRZEZ BIURO RZECZNIKA PRAW OBYWATELSKICH	26
<i>Hermán Reyes</i> ODWIEDZANIE WIĘŹNIÓW "POLITYCZNYCH" PRZEZ MIĘDZYNARODOWY KOMITET CZERWONEGO KRZYŻA	48
<i>Hermán Reyes, Rémi Russbach</i> ROLA LEKARZA PODCZAS ODWIEDZANIA WIĘŹNIÓW PRZEZ MIĘDZYNARODOWY KOMITET CZERWONEGO KRZYŻA	63
<i>Andrzej Krempleski</i> LUSTRACJE PRZEPROWADZANE PRZEZ EUROPEJSKI KOMITET ZAPOBIEGANIA TORTUROM ORAZ NIELUDZKIEMU LUB PONIŻAJĄCEMU POSTĘPOWANIU ALBO KARANIU	72
<i>Joanna Weschler</i> KWESTIONARIUSZ STOSOWANY PRZEZ HUMAN RIGHTS WATCH DO LUSTRACJI PRAW WIĘŹNIÓW	77
<i>Andrzej Krempleski</i> PRZEPISY MIĘDZYNARODOWE I KRAJOWE DOTYCZĄCE PRAW OSÓB NIELETNICH I DOROSŁYCH PRZYBYWAJACYCH W INSTYTUCJACH IZOLACYJNYCH	82

MONITORING POLICE AND PRISON BEHAVIOUR (INMATES' HUMAN RIGHTS)

CONTENTS

<i>Andrzej Rzepliński</i> INTRODUCTOIN	3
<i>Renate Weber</i> MONITORING OF POLICE BEHAVIOUR	7
<i>Andrzej Rzepliński</i> MONITORING OF PRISONS	14
<i>Teodor Bulenda</i> PLANNING AND METHODS OF VISITING INMATES BY THE OMBUDSMAN'S OFFICE IN POLAND	26
<i>Hermán Reyes</i> ICRC VISITS TO "POLITICAL" PRISONERS	48
<i>Hermán Reyes, Rémi Russbach</i> THE ROLE OF THE DOCTOR IN ICRC VISITS TO PRISONERS	63
<i>Andrzej Krempkowski</i> VISITS OF THE EUROPEAN COMMITTEE OF PREVENTION OF TORTURE AND INHUMAN OR DEGRADING TREATMENT OR PUNISHMENT	72
<i>Joanna Weschler</i> THE HUMAN RIGHTS WATCH QUESTIONNAIRE FOR PRISON VISITS	77
<i>Andrzej Krempkowski</i> INTERNATIONAL AND POLISH LEGAL PROVISIONS ON HUMAN RIGHTS OF INMATES IN PENAL AND MENTAL INSTITUTIONS FOR JUVENILES AND ADULTS	82

WPROWADZENIE

Helsińska Fundacja Praw Człowieka, wydając niniejszy zbiór tekstów, wychodzi przeciw postulatom działaczy organizacji prawoczwoliecznych. Brak było bowiem zwartej publikacji przedstawiającej metody i techniki monitorowania działań organów policji i więziennictwa z punktu widzenia podstawowych norm praw człowieka i wolności podstawowych; jak dotąd ukazało się jedynie kilka artykułów na ten temat¹. Sprawilo to, że w wydanym ostatnio – dzięki staraniom komitetów helsińskich w Holandii i Polski oraz Międzynarodowej Federacji Helsińskiej – zbiorze tekstów dla działaczy praw człowieka kilka z nich poświęcono monitoringowi². Dwa (R. Weber i, w poszerzonej wersji, A. Rzeplińskiego) – zamieszczamy w niniejszej książce.

Adresatem tej publikacji są przede wszystkim działacze tych polskich organizacji pozarządowych, których przedmiotem jest poszanowanie i ochrona praw oraz wolności cywilnych i politycznych przez dwie instytucje państwowe – policję i więziennictwo.

Policja i więziennictwo to organy władz publicznych, których funkcjonariusze powinni być – z jednej strony – sługami prawa, egzekwującymi polecenia i orzeczenia innych organów, zwłaszcza sądów, z drugiej zaś – przez szeroki zakres władzy im powierzonej w konkretnych sytuacjach społecznych są poddawani presji politycznej i są skłonni do nadużywania tej władzy oraz ulegają korupcji. Tych dwóch ostatnich niebezpieczeństw są świadome same władze³ i dlatego w odpowiednich resortach powołuje się specjalne upelnomocnione komórki kontrolne, a do programów nauczania szkół policyjnych i szkół dla funkcjonariuszy więziennictwa wprowadza się problematykę praw człowieka. Dlatego też w każdej kadencji parlamentu część posłów i senatorów przykłada znaczną wagę do poszanowania wolności obywatelskich przez te organy.

W demokratycznym państwie prawnym funkcjonuje jeszcze jeden czynnik kontrolny – społeczeństwo cywilne wraz ze swymi różnorodnymi grupami społecznymi. Niektóre z tych grup, zajmujące się interesującą nas sferą problemów, składające się ze specjalistów i działaczy w dziedzinie praw człowieka, pracowników nauki i adwokatów, są w sposób kompetentny monitorować pracę policji i więziennictwa z prawoczwoliecznego punktu widzenia. W Polsce istnieje duża liczba takich osób; są one skupione zwłaszcza wokół Komitetu Helsińskiego i Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka. Publikacja ta, zawierająca opracowania także obcych autorów, może wzbogacić ich wiedzę, natomiast dla działaczy rozpoczynających pracę na tym polu będzie mieć ona podstawowe znaczenie, gdyż poznają

1 Poza publikacjami w tej książce tłumaczeniami prac obcych na temat metod i technik monitorowania więzień warto także zwrócić uwagę na artykuł J.-F. Labarthe, *Techniques for visits to persons deprived of their liberty*, *“Human Rights Law Journal”* 1989, t. 10, nr 1-2, s. 146-152.

2 Zob.: *A Guide in Monitoring and Promoting Human Rights and NGO Management*. Handbook for Helsinki Committees (pod red. R. Swennenhuisa), International Federation for Human Rights, Wiedeń 1995. Prócz wydania angielskiego tego poradnika ukazała się również edycja albańska, a w przygotowaniu są dwie następne – rosyjska i słowacka. Jeden z rozdziałów tej książki: “Monitoring praw człowieka”, zawiera następujące artykuły: M. Nowicki, “General principles for monitoring human rights” (s. 1-4); R. Weber, “Monitoring police behaviour” (s. 5-12); A. Rzepliński, “monitoring prison conditions” (s. 13-20); D. Petrova, “Monitoring minority rights” (s. 21-26); J. Kortteinen, “Monitoring freedom of expression” (s. 27-30); A. Borchgrevink i K. Vollan, “Monitoring elections” (s. 31-36).

3 W kwietniu 1995 r., w czasie dyskusji nad nowelizacją ustaw policyjnych, wiceminister spraw wewnętrznych, Jerzy Zimowski, przyznał, że prawie każdego dnia zarówno wewnętrzne raporty, jak i prasa lokalna oraz ogólnokrajowa informują o poważnym przestępstwie popolitym popełnionym przez policjanta.

wartości, którymi muszą się kierować w swej pracy, oraz metody i technikę monitoringu. Sądzę, że skorzystają z niej również pracujący w odpowiednich instytucjach kontrolnych: policjanci, więziennicy, pracownicy nadzorujący funkcjonowanie zakładów poprawczych i wychowawczych oraz szpitali psychiatrycznych. Wskaże im bowiem owe wartości, techniki i metody monitoringu stosowane przez organizacje pozarządowe, krajowe i międzynarodowe oraz, co warto podkreślić, metody i technikę lustracji przeprowadzanych przez specjalistów biura RPO oraz członków i ekspertów organów Rady Europy, którym jest Komitet Zapobiegania Torturom.

Użyłem wcześniej terminu “specjalista”. Kto z działaczy ruchu praw człowieka zasługuje na to miano? Będzie to osoba dobrze znająca normy prawa krajowego (polskiego) i międzynarodowego obowiązujące w danej dziedzinie (nie oznacza to, że musi być nią koniecznie prawnik), podstawowe orzeczenia sądów krajowych (polskich) oraz organów *Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, standardy wypracowane przez Komitet Zapobiegania Torturom, działalność instytucji, które zamierza monitorować, i wreszcie – osoba, która kierując się wartościami ruchu praw człowieka, dobrze zna metody i technikę monitoringu. Tylko tyle i aż tyle. Zdobycie miana specjalisty w jakiegokolwiek dziedzinie nie przychodzi bowiem łatwo.

W załączniku do książki (*Przepisy międzynarodowe i krajowe dotyczące osób nieletnich i dorosłych przebywających w instytucjach izolacyjnych*) Czytelnik znajdzie wybór przepisów regulujących status prawny osób zatrzymanych, tymczasowo aresztowanych, skazanych, umieszczonych w zakładzie poprawczym, wychowawczym i szpitalu psychiatrycznym. Ubogie pod tym względem są polskie przepisy konstytucyjne. Należy żywić nadzieję, że nowa konstytucja, a zapowiadają to wszystkie jej projekty opracowywane od 1990 r., będzie dostatecznie precyzyjna w tym zakresie. Społeczność międzynarodowa przywiązuje wielką wagę do określania standardów postępowania z osobami pozbawionymi wolności i dlatego zamieszczamy w tej książce również informację o przepisach obligujących nasze państwo. Bardzo ważna w monitoringu – o czym już wspomniałem – jest znajomość przepisów krajowych, zatem Czytelnik znajdzie tu informacje o najważniejszych z nich w tej dziedzinie. Należy jednak pamiętać o ciągłym uzupełnianiu wiedzy w tym zakresie, gdyż przepisy prawne są dość często nowelizowane bądź uzupełniane.

Ideą Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka było zawarcie w niniejszym zbiorze prac opisujących doświadczenia własne autorów lub reprezentowanych przez nich organizacji. Akcent został położony na monitorowaniu więzień i innych instytucji izolacyjnych. Jedno tylko opracowanie jest w całości poświęcone monitorowaniu działań policji⁴, ale niemal we wszystkich innych – znajdują się odniesienia do aresztów policyjnych jako specyficznej instytucji izolacyjnej, której prawidłowe funkcjonowanie jest krytyczne z punktu widzenia praw człowieka. Tam bowiem, gdy zawodzi zarówno kontrola resortowa, jak i zewnętrzna, mogą się zdarzać rażące przypadki pogwałcenia tych praw. Dochodzi do tego zwłaszcza wtedy, gdy policjanci energicznie “zachęcają” przesłuchiwanego człowieka do przyznania się do winy, głównie gdy stawiają mu poważny zarzut i choćby z tej przyczyny przypuszczają, iż w ramach walki z przestępczością zdobędą poparcie społeczne dla takiej “energicznej zachęty”.

4 Policja (a zwłaszcza jej praca operacyjna) jest bardziej hermetyczna niż więzienia. Jednakże efekty jej pracy śledczej i procesowej są, gdy gwarantowane jest prawo do uczciwego procesu, przedmiotem starannej krytyki dokonywanej przez obronę w publicznym procesie sądowym. Najbardziej spektakularne działania policji – jej zachowanie się wobec uczestników demonstracji i zgromadzeń publicznych oraz widowiskowe “polowania” na ukrywających się przestępców, ogłoszonych wrogami publicznymi, są dzisiaj obszernie i dość często “na żywo” relacjonowane przez telewizję. To powoduje, że niemal każdy ma własne zdanie na temat policji, niejednokrotnie kształtowane okiem kamery reportera.

Kilka słów należy poświęcić autorom tej książki.

Renata Weber, adwokat, jest współzałożycielką i działaczką Rumuńskiego Komitetu Helsińskiego, wiceprzewodniczącą Międzynarodowej Federacji Helsińskiej.

Joanna Weschler, Polka z pochodzenia, jest dyrektorem programu monitoringu więzień *Human Rights Watch* w Nowym Jorku. Więzienia i problem naruszania praw więźniów w dziesiątkach państw zna jak mało kto na świecie.

Rémi Russbach, pediatra, od 1969 r. kierował – jako delegat – wieloma misjami Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża. Jest naczelnym lekarzem tego Komitetu oraz wiceprzewodniczącym Międzynarodowego Towarzystwa Medycyny Katastrof.

Hermán Reyes, specjalista medycyny więziennej, jest od 1984 r. medycznym koordynatorem misji Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża odwiedzających więzienia.

Teodor Bulenda, Andrzej Krempleski i ja znamy przedstawioną w tej książce problematykę zarówno z pracy dydaktycznej na uczelni, badań naukowych, jak i – co należy tu zaznaczyć – z wieloletniej już pracy w Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka bądź Biurze RPO. Każdy z nas brał udział we wszystkich dotychczasowych lustracjach przeprowadzanych w instytucjach izolowanych w ramach programu Fundacji⁵.

W niniejszej publikacji pracę wykonywaną w interesie cywilizowanego wymiaru sprawiedliwości nazywa się “monitorowaniem”, “lustrowaniem”, “odwiedzaniem” oraz “wizytowaniem”.

Dwa pierwsze terminy są synonimami. Bliższy nam jest drugi z nich, choć po 1990 r. nadano mu w Polsce znaczenie przyjęte w czeskiej ustawie o lustracji obywateli z punktu widzenia w policji politycznej państwa komunistycznego bądź nawiązanej z nią współpracy. Termin “lustracja” używany jest także w administracji wymiaru sprawiedliwości – sędziowie wizytatorzy lustrują czynności sądów niższej instancji, bez prawa wydawania wskazówek co do spraw nie zakończonych prawomocnym orzeczeniem.

Monitorować i lustrować⁶ znaczy przypatrywać się krytycznie, sprawdzać, porównywać stan rzeczywisty z pewnym stanem wzorcowym, aby potem swoje wnioski i uwagi zawrzeć w sprawozdaniu lub raporcie. Przyjmuje się, że lustrator nie ma uprawnień władczych wobec organu lustrowanego.

Termin “odwiedzanie” oznacza tu: przybycie np. do konkretnego więźnia w odpowiedzi na jego prośbę, wysłuchanie jego relacji, a następnie zbadanie jego akt i porozmawianie o nim z funkcjonariuszami wykonującymi wobec niego karę w celu przygotowania raportu na temat zasadności jego skargi.

Pojęcie “wizytowanie” mówi o pewnych uprawnieniach władczych wobec instytucji wizytowanej. Od wizytacji nie sposób się uchylić, nie sposób też, formalnie, ignorować zaleceń wizytatora. Owe zalecenia pokontrolne wizytatora wymagają oficjalnego ustosunkowania się w określonym terminie. Tę postać kontroli należy odróżnić od jeszcze innej kontroli władczej, przeprowadzanej w trybie nadzoru administracyjnego przez wyspecjalizowane komórki organu zwierzchniego. Uprawnienia organu nadzorczego są tu najdalej idące i wiążą się z prawem przyjęcia kompetencji organu niższej instancji.

Zauważmy wreszcie, że w Europie pojawiła się – na wzór amerykański – nawo forma kontroli administracji publicznej. Organy owej administracji angażują specjalistów z prywatnych firm audytorskich, którzy, często za wysokie wynagrodzenie, przeprowadzają monitoring wskazanego im wycinka działalności danej instytucji. Kontrola audytorów, jak

5 Efektem tych lustracji zostały przedstawione w następujących publikacjach Fundacji z serii “Raporty, ekspertyzy, opinie”: ss. 68; *Sprawozdanie z lustracji instytucji izolowanych dla osób nieletnich i dorosłych*, Warszawa 1993, ss. 119; *Prawa osób dorosłych i nieletnich w instytucjach izolowanych*. Sprawozdanie z lustracji (w druku).

6 Słownik języka polskiego podaje następującą definicję “lustracji”: “dokonywać... oględzin; kontrolować stan czegoś; krytycznie, bacznie się czemuś przyglądać” (PWN, Warszawa 1972, t. II, s. 61).

zwykło się ich nazywać, nie ma charakteru władczego i może dotyczyć każdej sfery działalności instytucji, a więc nie tylko finansów, lecz także np.: relacji między członkami personelu, społecznej percepcji działalności określonego organu, wewnętrznych przepisów dotyczących jego organizacji lub struktury. Taka zawodowa, niezależna kontrola dobrowolnie zamawiana przez daną instytucję publiczną jest jeszcze mało znana w Polsce, a ponadto bardzo kosztowna.

Organy policji, więziennictwa, zakładów poprawczych i wychowawczych oraz szpitali psychiatrycznych powinny być zatem zainteresowane wyspecjalizowaną i nieodpłatną kontrolą zewnętrzną przeprowadzaną przez organizacje pozarządowe.

Książka ta ma służyć profesjonalizacji monitoringu prowadzonego przez owe organizacje. Ich działalność, często początkowo dotkliwa dla władz, sprzyja nie tylko budowaniu i umacnianiu społeczeństwa cywilnego, lecz także cywilizowaniu praktyki takich instytucji, jak policja, więziennictwo, szpitale psychiatryczne czy zakłady dla nieletnich. Ta forma aktywności organizacji pozarządowych, o której mowa w niniejszej książce, służy także, najogólniej rzecz ujmując, tworzeniu nie silniejszego, lecz na pewno lepszego państwa.

MONITOROWANIE POSTĘPOWANIA POLICJI

1. Wprowadzenie

Policja jest głównym organem publicznym egzekwującym wykonanie przepisów porządku prawnego. Większość ustaw państw starej demokracji oraz dokumentów prawa międzynarodowego zalicza policję do organów wymiaru sprawiedliwości. Wynika to stąd, iż funkcja represyjna policji zajmuje dopiero drugie miejsce wśród innych, pełnionych przez tę instytucję. Z tego właśnie powodu jednym ze wskaźników rozwoju społeczeństw demokratycznych jest sposób regulacji i kontroli stosunków pomiędzy policją a obywatelami. Sposób ten wskazuje zakres ochrony prawa człowieka przez władze, a także stopień rozwoju, organizacji i siły społeczeństwa obywatelskiego.

2. Stosunki między policją a obywatelami

W państwach o stabilnym ustroju demokratycznym i trwałych instytucjach publicznych własne tradycje mają też organizacje pozarządowe – przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego. W państwach takich nadzór nad policją jako instytucją oraz nad jej funkcjonariuszami jest sprawowany na bieżąco. Wymaga tego konieczność udzielania pomocy ofiarom nadużyć popełnianych przez policję. Do naruszeń praw człowieka dochodzi na całym świecie. Państwa autorytarne (lub takie, w których demokracja dopiero się rodzi) różnią się jednak od demokracji właśnie sposobem reakcji na pogwałcenia praw człowieka zarówno instytucji publicznych, jak i samych ofiar.

2.1. Rola organizacji prawoczołwieczych

W państwach, w których istnieje niezawisłe sądownictwo, działające jako odrębna władza państwowa, reakcją ofiar pogwałcenia praw człowieka jest żądanie ukarania winnych tych zachowań. W państwach tych bowiem jednostki są świadome swych praw i darzą sądy zaufaniem. Doświadczenie wskazuje, iż działania organizacji prawoczołwieczych mogą być w tego typu sprawach bardzo skuteczne. Organizacje te nie zastępują ofiar w dochodzeniu praw, lecz udzielają im pomocy w zgłaszaniu roszczeń, służą poradami prawnymi, a niekiedy nawet wspierają materialnie, pokrywając np. koszty skierowania sprawy do sądu. Skuteczność tej pomocy wyraża się w stosunkach istniejących między owymi organizacjami a władzami państwowymi oraz ich zdolności mobilizowania innych organizacji i mediów do podejmowania kampanii na rzecz ofiar naruszenia praw człowieka.

Jeszcze większe znaczenie ma istnienie i działalność tego rodzaju organizacji pozarządowych w państwach, które niedawno przeszły od reżimu totalitarnego do systemu demokratycznego. Ich ustawodawstwo jest na ogół wadliwe, instytucje rządów prawa znajdują się w początkowych stadiach rozwoju, a sposób myślenia urzędników państwowych bywa często anachroniczny, zdominowany pragnieniem zapewnienia instytucjom, w których pracują, „pozytywnego image”, co niekiedy wiąże się z dążeniem do ukrycia za wszelką cenę rzeczywistych problemów. Ogólnie rzecz ujmując, sądy w takich państwach nie są (w pełni) niezawisłe (choćby nawet istniała pewna grupa niezależnych sędziów stawiających na pierwszym miejscu obowiązek przestrzegania prawa godność zawodu sędziego). Z tej przyczyny powszechna jest niewiara w zdolność sądów do wymierzania sprawiedliwości. Ponadto obywatele tych państw nie znają przysługujących im praw, a zatem nie zdają sobie sprawy, iż stają się niekiedy ofiarami pogwałceń praw człowieka. Wielu z nich nie potrafi

skorzystać ze środków prawnych umożliwiających żądanie zadośćuczynienia za niewłaściwe traktowanie, którego byli ofiarą. W państwach wyzwających się z reżimów totalitarnych istnienie pozarządowych organizacji prawocławieczych jest sprawą szczególnej wagi; monitorowanie nadużyć popełnianych przez policję musi się stać ich zadaniem priorytetowym.

3. Kto może monitorować postępowanie policji i co musi wiedzieć?

Należy przede wszystkim stwierdzić, że warunkiem skuteczności monitorowania jakichkolwiek działań jest jego ciągłość. Analizy poszczególnych przypadków oraz kontaktów z władzami powinny być regularne i nieprzypadkowe. Policja powinna nabrać przekonania, że jej działania są monitorowane i że organizacje pozarządowe śledzą przebieg prowadzonych spraw. Z czasem władze nauczą się w ten sposób kontrolować zachowanie własne i swoich pracowników.

Monitorowaniem działań policji powinny się zajmować grupy złożone z co najmniej 2-3 osób posiadających:

- a) niezbędną wiedzę teoretyczną z zakresu ustawodawstwa regulującego pracę policji,
- b) doświadczenie w zakresie ustalania faktów i prowadzenia dochodzeń własnych, niezależnych od władz.

3.1. Wiedza teoretyczna

Osoby zajmujące się monitorowaniem nie muszą być prawnikami z wykształcenia, ale muszą znać ustawy regulujące prawa i obowiązki policji oraz prokuratorów (lub sędziów śledczych). Ze względu na to, że władze często wykorzystują każdy błąd organizacji pozarządowych wynikający z niedostatecznej znajomości prawa, zalecany jest udział w monitoringu także pracowników (najlepiej adwokatów). Gdyby jednak ich uczestnictwo w ustalaniu faktów czy spotkaniach z władzami okazało się niemożliwe, należy uprzednio przy ich pomocy szczegółowo zbadać wszystkie kwestie prawne, których będzie dotyczyła dyskusja lub dochodzenie.

Konieczna jest szczegółowa znajomość prawa (wewnętrznego) państwa, w którym działa dana organizacja prawocławieczyca: konstytucji, kodeksu karnego i kodeksu postępowania karnego, ustawy policyjnej (jeśli taka istnieje) oraz ustawy regulującej uprawnienia prokuratorów lub sędziów śledczych (tam gdzie ustawa taka obowiązuje) itp. Niezbędna jest także znajomość wielu międzynarodowych dokumentów dotyczących praw człowieka.

Istotne będą tu następujące akty prawne Narodów Zjednoczonych: *Powszechna deklaracja praw człowieka*, *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych*, *Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej*, *Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego czy poniżającego traktowania albo karania*, *Kodeks postępowania funkcjonariuszy porządku prawnego*.

Na obszarze naszego kontynentu muszą być znane także akty prawa europejskiego, takie jak: *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* wraz z jej protokołami, *Europejska konwencja w sprawie zapobiegania torturom oraz niehumanitarnemu lub poniżającemu traktowaniu lub karaniu* oraz *Deklaracja o Policji*.

Działacze monitorujący nadużycia popełniane przez policję powinni też wiedzieć, które z wymienionych dokumentów zostały ratyfikowane przez ich państwo, aby móc dzięki temu powoływać się na akty wiążące władze państwowe. Dobra znajomość stanu prawnego przez przedstawicieli organizacji pozarządowych może mieć wpływ na zwiększenie wiarygodności organizacji i decydować o stopniowym osiągnięciu przez nią sukcesów.

3.2. Wiedza praktyczna

Ustalenie faktów i prowadzenie dochodzeń niezależnych od władz odbywa się w ramach postępowania w danej sprawie bądź to w trakcie dochodzenia wstępnego, bądź rozprawy przed sądem. Dochodzenia te nie mają żadnych skutków prawnych, zatem ich rezultaty nie są wiążące dla władz. Działania podejmowane w celu ustalenia faktów muszą obejmować wywiady z osobami uwikłanymi w sprawę oraz stanowisko zajęte przez organizację wobec kwestii, których sprawa dotyczy.

Wiedzę i umiejętności niezbędne do prowadzenia działań w celu ustalenia pewnych faktów można zdobyć w różny sposób. Niekiedy organizacje prawoczwolnicze posiadające już doświadczenie w tym zakresie organizują szkolenia. Osoby zajmujące się tym powinny znać techniki prowadzenia wywiadów, przygotowywania komunikatów dla prasy oraz sporządzania raportów. Jeżeli szkolenia nie są prowadzone, działacze monitorujący pracę policji muszą się szkolić we własnych zakresie. Prawnicy mający duże doświadczenie w sprawach o charakterze kryminalnym znają na ogół wszystkie aspekty dochodzeń, na które należy zwrócić uwagę, wiedzą też, jakie pytania należy zadać domniemanym ofiarom i sprawcom, a także znają policjantów zajmujących się daną sprawą. Dlatego niezwykle ważne jest zapewnienie sobie pomocy prawników zarówno do analizowania poszczególnych spraw, jak i omawiania ogólnych aspektów monitoringu.

Najważniejsze w tej dziedzinie jest doświadczenie, które nabywa się z czasem. Jego brak na początku działalności należy kompensować wielokrotnym sprawdzaniem informacji oraz rozważą podczas wydawania jakichkolwiek oświadczeń.

Z techniką wywiadu i sprawozdawczości oraz przygotowywania oświadczeń dla prasy należy zapoznać możliwie jak najwięcej członków organizacji; sprzyja to identyfikowaniu się członków organizacji z jej celami.

4. Monitorowanie stosunków pomiędzy policją a społeczeństwem

4.1. Monitorowanie procesu legislacyjnego

W większości państw Europy Środkowej i Wschodniej trwa dalekosieźny proces reform legislacyjnych wynikający z potrzeby unieważnienia przepisów, bez których nie mógł istnieć system totalitarny. W związku z tym wiele organizacji pozarządowych (w tym: Rumuński Komitet Helsiński) postanowiło monitorować postępy tego procesu.

Choćby nawet prowadzenie takiej działalności było szczególnie trudne (wymaga ono bowiem analizy projektów ustaw i innych aktów prawnych pod kątem ich zgodności z konstytucją oraz badania międzynarodowych dokumentów praw człowieka i podobnego ustawodawstwa innych państw), należy pamiętać, że jest ona bardzo użyteczna w odniesieniu do unormowań policyjnych. Mimo deklarowanego poparcia dla demokratycznej reformy legislacyjnej występuje ogólna tendencja do utrzymywania w mocy przepisów typowych dla reżimu totalitarnego.

W takich sprawach bardzo ważne jest unikanie składania jakichkolwiek oświadczeń czy dokonywanie ocen natury politycznej. Jediną możliwą polityką organizacji pozarządowych jest promowanie wartości prawoczwolniczych oraz poszanowanie jednostek i ich praw.

4.2. Monitorowanie konkretnych spraw

Wiarygodność informacji na temat naruszeń praw człowieka, otrzymywanych przez organizacje pozarządowe, należy zawsze zweryfikować u źródła. Nie wystarczą rozmowy telefoniczne, artykuły prasowe czy skargi. Aby dana organizacja mogła zyskać wiarygodność w oczach zarówno władz, jak i opinii publicznej bądź innych organizacji pozarządowych, musi opierać swoje wnioski na sprawdzonych faktach, nie zaś na plotkach czy nie

potwierdzonych skargach. Dlatego organizacja taka musi prowadzić własne dochodzenia. Brak wiarygodności szkodzi nie tylko jej, lecz także samej idei organizacji prawoczościowych.

4.2.1. Dobór spraw

Organizacja pozarządowa może się dowiadywać o nadużyciach popełnianych przez policję w następujący sposób:

- od samych ofiar (bądź ich rodzin lub przyjaciół); w takich przypadkach należy prosić domniemane ofiary (czy też ich krewnych lub przyjaciół) o spisanie faktów stanowiących przedmiot ich skargi;
- od swoich ogniw lokalnych (jeżeli takie istnieją). Również i w tym przypadku wskazane jest uzyskiwanie od domniemanych ofiar pisemnego oświadczenia na temat zdarzenia. Do skarg powinny być dołączone – jeżeli istnieje taka możliwość – wyniki obdukcji lub sekcji zwłok, fotografie dokumentujące stosowanie przemocy fizycznej, zeznania świadków itp.;
- z mediów; w takim przypadku należy uzyskać zgodę ofiary na podjęcie jej sprawy przez organizację pozarządową. Może się bowiem zdarzyć, że ofiara nadużycia z różnych względów woli zachować milczenie, a jej prawo do tego należy uszanować. Organizacje pozarządowe powinny jednak dołożyć wszelkich starań, aby przekonać ofiary naruszeń praw człowieka o konieczności przyjęcia wsparcia bądź przyzwolenia na występowanie w ich imieniu, nie lekceważąc jednak intencji samych ofiar.

Do kategorii uznawanych za pogwałcenie praw człowieka należą następujące rodzaje nadużyć popełniane przez policję:

- zatrzymanie bez nakazu aresztowania wcześniej wydanego przez kompetentne władze;
- zatrzymanie w areszcie policyjnego lub w innym miejscu na czas dłuższy niż przewiduje to prawo (jeżeli prawo krajowe nie precyzuje dopuszczalnego okresu zatrzymania czy aresztowania, działacze powinni się powołać na prawo precedensowe stworzone przez Europejską Komisję Praw Człowieka i Europejski Trybunał w Strasburgu);
- pobicie i inne rodzaje przemocy fizycznej oraz przymus psychiczny stosowany w celu wymuszenia przyznania się do winy lub zeznań (bez względu na to, czy osoba, wobec której taki przymus się stosuje, jest domniemanym sprawcą przestępstwa czy też świadkiem);
- nadużycie siły w celu dokonania zatrzymania;
- nadużycie siły przez jednego lub kilku funkcjonariuszy będące reakcją na konkretną sytuację;
- odmowa ochrony lub niemożność chronienia grup upośledzonych (chodzi na ogół o mniejszości, np. Romów).

Z uwagi na brak czasu lub ograniczone fundusze wiele organizacji pozarządowych podejmuje tylko część zgłaszanych spraw. Ich selekcja jest na ogół zadaniem trudnym; w razie potrzeby można zastosować następujące kryteria:

- waga skarg i dokumentów wspierających roszczenia;
- stopień pogwałceń praw człowieka;
- możliwość wygrania sprawy (tzn. spowodowanie ukarania winnych funkcjonariuszy i uzyskanie odszkodowania dla ofiar).

Nie wolno pozwolić, aby na decyzję o podjęciu sprawy miał wpływ status społeczny ofiary bądź jej przynależność do mniejszości (ofiarami nadużyć policyjnych padają najczęściej osoby o niższym wykształceniu lub członkowie różnego rodzaju

mniejszości). W programach monitorowania postępowania policji należy ofiarę widzieć wyłącznie jako podmiot powszechnie przyznanych praw.

4.2.2. Dochodzenia niezależne od władz (działania w celu ustalenia faktów)

Działania mające na celu ustalenie faktów trzeba uprzednio dobrze przygotować. Konieczny jest dokładnie opracowany plan, według którego należy później postępować. Wszelkie tego rodzaju dochodzenia powinny obejmować:

- wywiady z domniemanymi ofiarami,
- wywiady z domniemanymi świadkami (najczęściej naoczniymi),
- badanie dokumentów,
- rozmowy z osobami urzędowymi.

Szczególnie jest ważne, aby osoby prowadzące te dochodzenia cechowała niezależność i bezstronność. Nie wolno im zawczasu wyrabiać sobie jakichkolwiek poglądów na sprawę, a zasada domniemania niewinności powinna obowiązywać we wszystkich sprawach i wobec wszystkich osób, nawet gdy oskarżonym jest policjant.

Wywiad z ofiarami i świadkami są jednym z najważniejszych elementów ustalenia faktów. Osoby przeprowadzające wywiady powinny się dostosowywać do konkretnej sytuacji. Zawsze jednak należy przestrzegać kilku podstawowych reguł:

- a) wywiady z domniemanymi ofiarami należy przeprowadzać na osobności, gdyż obecność osób trzecich może mieć wpływ na ich oświadczenia, przy czym może być on nawet podświadomy (w przypadku ofiary aresztowanej bądź zatrzymanej przygotowania do działań mających na celu ustalenie faktów muszą obejmować uzyskanie zezwolenia na przeprowadzenie wywiadu z tą osobą na terenie komisariatu policji lub więzienia);
- b) wywiady ze świadkami również należy przeprowadzać na osobności;
- c) osobom, z którymi przeprowadza się wywiad, należy pozwolić na opowiedzenie zdarzenia własnymi słowami; prowadzący wywiad powinien jednak zawsze kontrolować jego przebieg, aby wypowiedź nie odbiegała od tematu. Obowiązkiem prowadzącego wywiad jest sklasyfikowanie faktów, a więc odpowiednie ich nazywanie, np. torturami czy nieludzkim traktowaniem, ponieważ ofiary mogą nie znać prawniczych określeń tego, co im się przydarzyło. Dlatego nie wolno pytać wprost, czy ofiara była poddawana torturom bądź poniżająco traktowana;
- d) sprawą ważną jest ustalenie dokładnej daty oraz – w miarę możliwości – godziny zdarzenia. W tym celu można zadawać pytania naprowadzające (dotyczące np. świąt religijnych, imprez sportowych, szkolnych, pogody);
- e) pytania nie mogą sugerować odpowiedzi;
- f) osoby przeprowadzające wywiad muszą zachowywać bezstronność; nie wolno im zawczasu przesądzać o odpowiedzialności poszczególnych uczestników zdarzenia. Dochodzenie jest prowadzone właśnie po to, aby organizacja prawoczołwiecza mogła najpierw wyrobić sobie pogląd na sprawę na podstawie faktów, a dopiero potem podjąć odpowiednie działania.
- g) niektóre organizacje wyłączają swych przedstawicieli lokalnych (jeżeli tacy istnieją) z działań mających na celu ustalenie faktów. Nie jest to regułą; często się jednak stwierdza, że osoby żyjące w mniejszych społecznościach mają skłonność do uprzedzeń wynikających z ich stosunków z władzami lokalnymi, zwłaszcza z policją, co może być szkodliwe dla sprawy.

Osoby zaangażowane w ustalenie faktów nie powinny obiecywać, że sprawa zostanie pomyślnie rozstrzygnięta. Uczciwość wobec stron badanej sprawy wymaga poinformowania ich o możliwościach działania oraz o uprawnieniach organizacji pozarządowej.

Wywiady z osobami urzędowymi (a zwłaszcza z policjantami) muszą wykazywać profesjonalizm osób zajmujących się ustaleniem faktów. Zadawane pytania powinny być sformułowane jasno i precyzyjnie, aby rozmówcy mieli świadomość, że ewentualne próby zatajenia faktów są skazane na niepowodzenie. Sprawą równie ważną jest wykazanie bezstronnego charakteru wywiadów; nie należy stwarzać wrażenia, że organizacja wyrobiła już sobie pogląd na sprawę.

Dochodzenia wymagają niekiedy przestudiowania dokumentacji, w tym medycznej oraz aktów prawnych. Osoby zajmujące się ustaleniem faktów powinny wiedzieć, jak należy czytać takie dokumenty, czego należy w nich szukać, które elementy są najistotniejsze, co trzeba wynotować itd. Jeśli organizacja przewiduje analizę takich dokumentów, należy wcześniej zasięgnąć rady ekspertów z dziedziny medycyny i prawa. Jeśli od razu nie uda się wyjaśnić niektórych kwestii, dochodzenie lub dokumentowanie sprawy musi trwać aż do momentu wyjaśnienia wszystkich jej aspektów. Takie postępowanie zapobiegnie wyciągnięciu pochopnych wniosków, które mogłyby przynieść szkodę zarówno ofierze, jak i organizacji prawoczościowej.

4.2.3. Wykorzystywanie zgromadzonych informacji

Celem podstawowym opisywanych działań nie może być nadawanie rozgłosu danej organizacji pozarządowej czy też domniemanym ofiarom nadużyć. Głównym celem – oprócz rozstrzygnięcia sprawy – powinno być przyzwyczajanie władz, których działania te dotyczą (policji, prokuratury), do kompetentnej kontroli prowadzonej przez społeczeństwo obywatelskie. Władze muszą zrozumieć, że ich działalność jest monitorowana i że powinny one przestrzegać ograniczeń przewidzianych prawem. Dlatego z informacji zdobytych przez organizację pozarządową należy korzystać rozważnie i efektywnie.

Po zakończeniu dochodzenia mającego na celu ustalenie faktów organizacja musi sporządzić raport zawierający:

- opis stanu faktycznego;
- dane o przebiegu dochodzenia (co sprawdzano, z kim przeprowadzono wywiad itd.);
- stanowisko i zalecenie organizacji.

4.2.4. Informowanie władz

Następną czynnością jest powiadomienie o ustaleniu władz śledczych właściwych w sprawach o nadużycia w pracy policji (w jednych państwach – prokuratorzy wojskowi, w innych – prokuratorzy cywilni bądź sędziowie śledczy), z prośbą o wszczęcie sprawy karnej i ściganie wykrytych sprawców. Jeśli dochodzenie oficjalne zostało wszczęte, należy dane zebrane w trakcie ustalania faktów przesłać wspomnianym władzom do rozpatrzenia w celu uzupełnienia lub wznowienia postępowania. W tym ostatnim przypadku ważne jest kontynuowanie przez organizację własnych działań, pozostając w kontakcie z władzami.

Innym ważnym krokiem prowadzącym do wszczęcia dochodzenia lub spowodowania wznowienia postępowania jest zwrócenie się o pomoc do innej organizacji pozarządowej istniejącej w państwie, do międzynarodowych organizacji praw człowieka (np. International Helsinki Federation for Human Rights, Amnesty International, Human Rights Watch/Helsinki, Fédération Internationale de Droits de L'Homme) lub do ciał międzyrządowych zajmujących się ochroną praw człowieka.

Organizacja prawoczościowa prowadząca monitoring powinna być w stanie udzielić pomocy ofiarom nadużyć policyjnych podczas postępowania wszczętego przeciwko domniemanemu sprawcy (sprawcom). Może chodzić tu także o wsparcie materialne, a więc o zapewnienie ofierze pomocy adwokata w sądzie. O ile w początkowych stadiach monitoringu zaleca się ostrożność w nadawaniu sprawie rozgłosu (z zasady nie lubianego

przez władze, a przecież w interesie organizacji pozarządowych leży nawiązanie z władzami dialogu opartego na zaufaniu), o tyle opublikowanie prawomocnego orzeczenia w sprawie jest konieczne. Jeśli nie zapadło postanowienie o ściganiu podejrzanych policjantów, obowiązkiem organizacji jest wystąpienie przeciwko takiej decyzji i dążenie do zmiany wyniku sprawy. Jeśli uwikłani w sprawę policjanci zostali uznani za winnych i skazani, wyrokowi należy nadać możliwie największy rozgłos; pomoże to sądownictwu i praworządności w zdobywaniu zaufania społeczeństwa.

4.3. Organizowanie dyskusji “okrągłego stołu” z udziałem funkcjonariuszy porządku prawnego

Jest sprawą zasadniczą, aby działania związane z monitoringiem nadużyć popełnianych przez policję nie miały na celu wyłącznie krytyki systemu policyjnego i jego funkcjonariuszy. Celem dodatkowym powinna być zmiana mentalności policji. Aby to osiągnąć, należy organizować spotkania, dyskusje “okrągłego stołu” oraz rozmowy z funkcjonariuszami porządku prawnego i to nie tylko z najwyższych stanowisk, lecz także z policjantami z terenu. Podczas tych spotkań należy omawiać prócz kwestii teoretycznych, konkretne sprawy znane z działalności organizacji prawoczościowych. Wskazany jest udział policjantów z państw starej demokracji, mogących się podzielić własnym doświadczeniem, scharakteryzować postępowanie policji w ich państwach, a także przedstawić sposoby kontrolowania jej działalności. W ten sposób organizacje pozarządowe i ich działalność mają większe szanse, że będą traktowane jako konieczny element systemu demokratycznego, a nie – jak to często się zdarza – jako organizacje antyrządowe.

MONITOROWANIE WIĘZIEŃ

1. Wprowadzenie

Każde pozbawienie wolności człowieka podejrzanego o popełnienie czynu zabronionego przez prawo karne lub skazanego za ten czyn, czy wreszcie internowanego w jakimś obozie w wyniku konfliktu bądź zamieszek wewnętrznych dotyka nie tylko wolności osobistej, chronionej przez wszystkie umowy międzynarodowe i konstytucje, lecz także powoduje silną legalną reglamentację pozostałych praw i wolności; wyjątek stanowi bezwzględna ochrona prawa do życia oraz wolność od tortur i innego niehumanitarnego lub poniżającego postępowania. Uprawnienia do określania sposobu korzystania z praw i wolności podstawowych prawo przyznaje, w oznaczonych granicach, administracji aresztów policyjnych, aresztów śledczych, więzień, zakładów poprawczych, szpitali psychiatrycznych, obozów internowania, aresztów wojskowych (w dalszej części pracy wszystkie wymienione instytucje będę nazywał więzieniami). Sposób postępowania z osobami pozbawionymi wolności jest od dwóch stuleci papierkiem lakmusowym poziomu cywilizacyjnego danego społeczeństwa.

Więzienia jako instytucje powołane do służenia interesom społeczeństwa nie są i nie mogą być izolowanymi wyspami, nie podlegającymi kontroli zewnętrznej. Jednym z istotnych elementów owej kontroli są organizacje pozarządowe. Jest rzeczą oczywistą, że monitorowanie sytuacji w więzieniach jest bez porównania łatwiejsze w państwach o zakorzenionej demokracji, w których władze nie uprawiają państwowej polityki gwałcenia praw człowieka. I właśnie dlatego różne formy wspomnianej kontroli są szczególnie istotne w państwach młodej demokracji.

2. Rola organizacji pozarządowych (NGO)

Zaangażowanie się określonej organizacji pozarządowej w monitorowanie instytucji izolowanych może mieć różny przedmiot i zakres. Wiele z nich jest przygotowanych wyłącznie do niesienia pomocy charytatywnej (np. organizowania zbiórki lekarstw czy odzieży), oświatowej bądź duchowo-religijnej. Istnieją też takie organizacje, które zajmują się wyłącznie monitorowaniem przestrzegania praw człowieka. Te pierwsze nie będą przedmiotem niniejszych rozważań, chociaż należy podkreślić, że tam, gdzie mogą one pracować na rzecz uwięzionych, więziennictwo jest bardziej otwarte na wpływy zewnętrzne i dysponuje w miarę skutecznymi mechanizmami autokontroli naruszeń prawa. Te drugie organizacje koncentrują się przede wszystkim na działalności interwencyjnej i prowadzeniu procesów sądowych, na monitorowaniu procesu tworzenia prawa więziennego albo prowadzą wszystkie wymienione formy działalności.

Organizacja pozarządowa stawiająca sobie za cel monitorowanie naruszeń praw i wolności podstawowych człowieka, ujętych w katalogu praw osobistych i politycznych powszechnych i regionalnych konwencji międzynarodowych, ma moralny obowiązek zwracania uwagi na to, jak są szanowane prawa osób uwięzionych. W zakres zainteresowania wchodzi tu bowiem wolności i prawa bezwzględnie chronione: prawo do ludzkiego postępowania szanującego przyrodzoną godność każdego człowieka, wolność od tortur, prawo do skutecznych środków prawnych przeciw naruszeniu praw i wolności, których zakres, w wyniku reakcji karnej na popełnienie przestępstwa, ulega ścieśnieniu w granicach wyznaczonych przez prawo krajowe i międzynarodowe (a więc: wolność osobista,

bezpieczeństwo osobiste, wolność słowa, tajemnica korespondencji, prawo do życia rodzinnego). Efektem skutecznego monitorowania jest współdziałanie organizacji pozarządowych w stałym procesie ujednolicenia praktyki ze standardami praw więźniów, określonymi przez prawo krajowe, a także międzynarodowe, zapisane we *Wzorcowych regulach minimum postępowania z więźniami* ONZ z 1955 r. lub w ich bardziej rozwiniętej formie – *Europejskich regulach więziennych* z 1987 r., określających właśnie owe dopuszczalne ograniczenia praw i wolności podstawowych osób uwięzionych.

Komitet Helsiński w Polsce od początku swojego istnienia, tj. od 1982 r., monitorował przestrzeganie praw więźniów. W latach osiemdziesiątych działo się to w sposób charakterystyczny dla państwa komunistycznego w okresie schyłkowym. W latach dziewięćdziesiątych Komitet Helsiński i powołana przez jego członków Helsińska Fundacja Praw Człowieka, po otwarciu się polskiego więziennictwa na współpracę z przedstawicielami różnych organizacji pozarządowych, wprowadziły nową formę monitorowania przestrzegania tych praw- coroczne lustracje aresztów śledczych i zakładów karnych. Zakres podmiotowy tych działań stopniowo się rozszerzał i w 1994 r. objął – prócz jednostek penitencjarnych – zakłady poprawcze i wychowawcze, pogotowia opiekuńcze, domy dziecka, szpitale psychiatryczne oraz areszty policyjne.

3. Przygotowanie lustracji

Pierwszym zasadniczym warunkiem podjęcia przez organizację pozarządową monitoringu instytucji izolowanych jest profesjonalne przygotowanie jej przedstawicieli do tego typu przedsięwzięcia.

3.1. Kwalifikacje członków zespołu lustrującego

Nie każdy może i nie każdy się nadaje do lustrowania więzienia lub odwiedzenia konkretnego więźnia w imieniu NGO. Osoba, która będzie monitorowała poszanowanie uprawnień więźniów, musi spełniać następujące warunki:

- mieć fachowe przygotowanie, ażeby np. formułując w sposób kompetentny żądania lub pytania, przekonać funkcjonariuszy danej jednostki więziennictwa, że nie pozwoli się zwieść stworzonym przez nich fałszywym, aczkolwiek korzystnym dla nich obrazem jednostki;
- zachowywać bezwzględny obiektywizm, tzn. nie przyjeżdżać do danej instytucji z udowodnioną zawczasu tezą. Zachowanie neutralności wobec obu stron pozwala utrzymać autorytet w oczach obu społeczności więziennych oraz uniknąć prowokacji mających na celu skompromitowanie obiektywności odwiedzającego i jego działania na podstawie prawa;
- umieć pracować zgodnie z planem;
- mieć dar słuchania i przekonywania innych, umieć kontrolować własne emocje wywołane widokiem drastycznie złych warunków bytowych lub więźniów będących w skrajnej desperacji, ofiar nieludzkiego postępowania strażników, innych funkcjonariuszy, współosadzonych, samookaleczenia, zamknięcia się w sobie, czy też gwałtownie ujawniających przez nich emocji;
- być wystarczająco odważnym, aby samotnie wejść do każdej celi i rozmawiać z każdym więźniem bez żadnych uprzedzeń.

3.2. Skład zespołu lustrującego

W skład zespołu zajmującego się lustrowaniem więzień powinni wchodzić – optymalnie – prawnik (specjalista z zakresu kryminologii) oraz doświadczony lekarz internista dobrze znający krajowe prawo medyczne. Praca zespołu będzie doskonalsza, gdy w jego składzie znajdzie się socjolog, psycholog lub pedagog (obecność tego ostatniego jest

szczególnie wskazana podczas lustrwania zakładów poprawczych). Prawnik musi znać prawo penitencjarne, karne prawo materialne i procesowe oraz przepisy prawa międzynarodowego odnoszące się do osób pozbawionych wolności. Musi też znać literaturę kryminologiczną na temat funkcjonowania społeczności więziennej. Musi wreszcie rozumieć rzeczywistość więzienną i umieć ją analizować; umiejętność tę zapewniają mu prowadzone wcześniej badania zjawisk więziennych oraz – w przypadku dysydentów z byłych państw komunistycznych – odbyta w przeszłości kara więzienia.

4. Formy monitorowania

Monitorowanie instytucji więziennych przez NGO może przybierać następujące formy:

- 1) lustracji (zazwyczaj kilku naraz, trwających kilka dni) jednostek penitencjarnych, z których powinien zostać sporządzony raport;
- 2) doraźnych odwiedzin, których celem jest przeprowadzenie rozmowy z więźniem skarżącym się na niehumanitarne postępowanie i proszącym o natychmiastowy kontakt bądź w związku z prowadzoną przez niego sprawą sądową przeciwko policji, wymiarowi sprawiedliwości lub więzieniu;
- 3) przyjmowania pisemnych skarg od więźniów i wyjaśnienia spraw uznanych za ważne z punktu widzenia praw człowieka;
- 4) telefonicznego kontaktu z naczelnikami więzień oraz bezpośredniego kontaktu z dyrektorem centralnego zarządu więziennictwa i jego funkcjonariuszami.

5. Zbieranie informacji

Każda lustracja musi być przygotowana indywidualnie. Należy zatem zebrać informacje o konkretnej instytucji izolowanej albo o sytuacji lub przypadku, które są bezpośrednim powodem odwiedzin.

5.1. Informacje o instytucji

Informacje o konkretnej instytucji mogą się znajdować w archiwum danej NGO. W razie potrzeby należy się o nie zwrócić do: dyrekcji Centralnego Zarządu Zakładów Karnych (CZZK), Biura RPO, działu listów gazety ogólnokrajowej lub lokalnej, odpowiedniej komisji parlamentarnej, właściwej miejscowo prokuratury lub sądu penitencjarnego, innej organizacji pozarządowej lub przestudiować publikacje naukowe na temat danego więzienia.

5.2. Informacje o poszczególnych więźniach

Organizacja pozarządowa zbiera informacje o konkretnym więźniu w trakcie zajmowania się jego sprawą. Źródłem danych będzie korespondencja prowadzona z więźniem, władzami więziennymi i sądowymi oraz innymi władzami i organizacjami. Zasadnicze znaczenie dla decyzji o przyłączeniu się do procesu sądowego ma zebranie dokumentów i oświadczeń świadków danego zdarzenia.

6. Przepustki do więzień

Właściwym sposobem zapewnienia sobie ciągłego wglądu w sytuację więziennictwa jest uzyskanie przez kilku działaczy NGO stałych przepustek pozwalających na swobodne odwiedzanie więźniów i pomieszczeń, w których są przetrzymywani. Posiadanie owych przepustek czyni tych działaczy niezależnymi, społecznymi inspektorami więzień. Niektórzy członkowie Komitetu Helsińskiego w Polsce oraz pracownicy Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka są właśnie takimi społecznymi inspektorami więzień i aresztów policyjnych. Inną formą wglądu mogą być stałe przepustki do kilku więzień.

W razie pilnej potrzeby należy się starać o uzyskanie zgody na wejście konkretnych osób do konkretnego więzienia. W przypadku żądania zgody na lustrację całej instytucji i stanowczego oporu władz, należy się zgodzić na rozmowę tylko z więźniem – autorem skargi lub znaną z innego źródła ofiarą naruszenia prawa. Nigdy nie należy się jednak zgodzić na odbycie rozmowy w obecności strażnika. Ponadto, jeżeli odwiedzający uzna miejsce proponowane (zwłaszcza przez administrację) do przeprowadzania rozmowy za nie zapewniające odpowiedniej prywatności, wówczas powinien sam wybrać miejsce stosowne.

7. Rejestrowanie rozmów

wszystkie zauważone zdarzenia i sytuacje, istotne fragmenty dokumentów udostępnionych przez personel lub osadzonych, treść rozmów z naczelnikiem i innymi członkami personelu oraz więźniami muszą być notowane na bieżąco. Dobrym rozwiązaniem jest nagrywanie przebiegu odwiedzin na taśmę magnetofonową.

8. Lustrowanie więzienia

Lustracja więzienia składa się z kilku etapów.

8.1. Wstępna rozmowa z naczelnikiem

Pierwszym etapem jest rozmowa z naczelnikiem. Od niego należy uzyskać oficjalną ogólną charakterystykę więźniów i dane o ich liczbie, a także informacje o:

- największych celach mieszkalnych, celach karnych i zabezpieczeniach;
- sposobie zapoznawania więźniów z obowiązującymi przepisami;
- wyposażeniu biblioteki więziennej w podstawowe teksty prawne wraz z komentarzami i możliwości korzystania z nich przez osadzonych;
- zachowaniu więźniów (w tym o wypadkach nadzwyczajnych w ciągu ostatnich trzech miesięcy: głodówkach, samouszkodzeniach, samobójstwach, przypadkach zbiorowego picia alkoholu, zażywania narkotyków, zbiorowych aktach biernego nieposłuszeństwa);
- problemach z zapewnieniem więźniom zgodnych z prawem warunków bytowych (wyżywienie i woda, lekarstwa, łaźnie, pomieszczenia kulturalno-oświatowe, miejsca pracy i uprawiania sportu);
- liczbie personelu (w tym pracującego bezpośrednio z więźniami i medycznego) z uwzględnieniem ich rzeczywistego czasu pracy w zakładzie;
- możliwościach kontaktowania się więźniów ze światem zewnętrznym oraz o instytucjach pozawięziennych sporadycznie lub stale pracujących z więźniami;
- stosowanej przez naczelnika procedurze karania więźniów (w tym o liczbie przypadków wymierzenia w ciągu ostatnich trzech miesięcy najsurowszej kary dyscyplinarnej i zastosowanych środków zabezpieczających, takich jak: pałki, kaftany bezpieczeństwa, umieszczanie w celi zabezpieczającej).

8.2. Obchód pomieszczeń więziennych

Następnym etapem lustracji jest obchód pomieszczeń więziennych – wszystkich bądź tylko tych, których dotyczy sprawa konkretnego więźnia.

8.2.1. Planowanie obchodu

W przypadku większej jednostki konieczny jest plan obchodu. Jeżeli zespół lustrujący składa się z lekarza i prawnika mogą się oni bądź podzielić się terenem obchodu, bądź – co bardziej wskazane – dokonać obchodu wspólnie. Obchód odbywa się zawsze w obecności naczelnika lub delegowanego przez niego funkcjonariusza. Należy stanowczo żądać otwarcia każdego pomieszczenia. Profesjonalni delegaci NGO powinni nazwać każde urządzenie

służące więźniom, a następnie żądać ich uruchomienia bądź dostępu do nich (np. do kranów lub pryszniców w łaźni, wyposażenia gabinetu dentystycznego, apteczki więziennej, podstawowych instrumentów chirurgicznych, urządzeń kuchennych, instrumentów mierzących warunki pracy w warsztatach więziennych), a także zbadać warunki mieszkalne w celach i warunki przewożenia więźniów w samochodach transportowych. Delegaci powinni mieć przy sobie niektóre instrumenty pomiarowe (np. do mierzenia natężenia światła, hałasu, promieniowania, metr i termometr), natomiast lekarz – egzemplarze mapy ciała, na których łatwo można nanieść ślady pobić i innego nieludzkiego postępowania, o których mówią i które pokazują osadzeni, oraz podstawowe wyposażenie służące do badania jakości żywienia.

8.2.2. Wybór “specjalnych” więźniów do rozmowy

Sposobem ułatwiających wykrycie pomieszczeń, które personel chciałby zataić, gdyż ukrywa w nich pewnych osadzonych, z którymi koniecznie odwiedzający powinni się spotkać, jest indagowanie o to napotkanych w czasie obchodu innych więźniów. Jest to też dobry sposób na ujawnienie osób pobitych przez policję lub służbę więzienną albo maltretowanych przez współosadzonych przy milczącym przyzwoleniu personelu.

8.2.3. Rozmowy z funkcjonariuszami więziennymi

Obchód więzienia jest to dobrą okazją do rozmów ze strażnikami, personelem medycznym, personelem resocjalizacyjnym, majstrami w warsztacie. Często informują oni osoby odwiedzające nie tylko o więźniach, lecz także o naruszaniu ich praw pracowniczych przez zwierzchników. Nigdy nie należy lekceważyć tego, co ci ludzie mają do powiedzenia.

8.3. Wywiady z więźniami

Trzecim stadium lustracji są wywiady z więźniami. Mogą być one przeprowadzane z jednym więźniem lub określoną grupą osadzonych, którzy są “sprawcami” danej lustracji. W przypadku rutynowego monitoringu przeprowadza się wywiady z więźniami, których delegaci NGO napotkają w czasie obchodu więzienia albo z wybranym na podstawie faktów stwierdzonych w czasie obchodu. To stadium jest często najważniejsze, zwłaszcza wtedy, gdy należy zbadać konkretne zarzuty nieludzkiego postępowania personelu lub współosadzonych wobec więźnia.

8.3.1. Wywiady w czasie lustracji nie są elementem badań naukowych

Jeżeli uwięzieni odbywają karę w celach wieloosobowych, a powodem odwiedzin nie jest rozmowa z konkretnym więźniem, wówczas rozmowa początkowa będzie miała charakter zbiorowego wywiadu w przypadkowo wybranej celi. W czasie odwiedzin należy zwracać baczność uwagę nie na tych mieszkańców wieloosobowych cel (w Polsce są one kilkunastoosobowe), którzy odgrywają rolę liderów, spontanicznie odpowiadają na pytania, lecz na tych ukrytych po kątach celi. Takie osoby należy zawsze poprosić na rozmowę na osobności i zwrócić uwagę na ślady pobić na ich ciele czy np. na opuchnięte wargi, mogące świadczyć o gwałcie homoseksualnym. Należy zawsze pamiętać, że informacje pochodzące od więźniów, zwłaszcza tych wyraźnie “eksponowanych” przez administrację bądź dominujących w społeczności więziennej, będą tylko fragmentem rzeczywistości tego więzienia. Dlatego w stosunku do takich informatorów trzeba zachować taki sam dystans, jak wobec naczelnika i jego personelu. Celem zobiektywizowania informacji można wybrać z kartoteki osób osadzonych w lustrowanej jednostce pewną ich liczbę i przeprowadzić z nimi wywiady, pamiętając, że celem lustracji nie są badania naukowe. Przychodzi się bowiem tu wyłącznie do więźniów i w ich sprawach. Dlatego należy wykluczyć prowadzenie wywiadów na podstawie kunsztownie opracowanych kwestionariuszy. Wywiad musi być swobodny.

Odwiedzający powinien zanotować kilka podstawowych problemów, o które zapyta wylosowanych więźniów.

8.3.2. Technika rozmowy z więźniem podczas lustracji

W czasie rozmowy należy przede wszystkim słuchać i przystosowywać technikę rozmowy do konkretnego więźnia. Pytania o traumatyczne przeżycia (np. o pobicie przez funkcjonariuszy lub o gwałt dokonany przez współosadzonych) nie powinny być zbyt techniczne i natrętne, gdyż mogą ponownie wywołać silne cierpienie. Wywiad w żadnym przypadku nie może mieć charakteru przesłuchania. Zawsze należy go przerwać, gdy więzień o to prosi lub gdy nie jest już w stanie rozmawiać albo gdy wyraźnie obawia się odpowiadać na zadawane pytania. Choć wywiady z osadzonymi są źródłem istotnych informacji, należy jednak pamiętać, iż nie są one celem samym w sobie; mają spełniać funkcję terapii i mieć charakter humanitarny. Lepiej jest np. uspokoić obawy więźnia co do skutków nieludzkiego postępowania dla jego zdrowia niż utrwalić w nim niepokój.

8.3.3. ponowna rozmowa z więźniem

Więzień jest najczęściej zaskoczony lustracją i faktem wybrania go na rozmówcę. Ma on prawo oczekiwać, że odwiedzający nie uczynią niczego, co pogłębiłoby społeczną czy psychiczną deprawację jego potrzeb. Dlatego należy koniecznie umówić się z więźniem na ponowną rozmowę za jakiś czas. Powtórny kontakt pozwoli ponadto zbadać zmiany, jakie zaszły w jego sytuacji.

8.3.4. Trudne przypadki

Zgodnie z zasadą podstawową, najtrudniejszym przypadkom poświęca się najwięcej czasu. Zadaniem odwiedzających powinno być zapewnienie takim osobom ludzkiej egzystencji oraz – zawsze gdy jest to potrzebne – konsultacji ze specjalistami medycznymi.

8.3.5. Rola lekarza z zespołu lustrującego

Szczególne znaczenie ma wywiad z więźniem przeprowadzany przez lekarza biorącego udział w odwiedzinach. Bardzo często jest on pierwszą osobą, którą osadzony będzie mógł prywatnie poinformować o najbardziej intymnych problemach swego zdrowia, a ponadto bywa on pierwszym lekarzem, z którym spotyka się od miesięcy, chociaż składał w administracji prośbę o wizytę u lekarza więziennego. W innych natomiast przypadkach lekarz może choćby potwierdzić diagnozę lekarza więziennego lub jej zaprzeczyć.

8.3.6. Równe traktowanie uwięzionych

Inną ogólną zasadą obowiązującą odwiedzających jest równe traktowanie uwięzionych, bez względu na przyczynę ich osadzenia lub miano, jakie nadaje im administracja (np. niebezpieczni recydywiści, “terrorysty”, “bandyci”, “niepoprawni”). Personel instytucji izolujących najczęściej rozpoczyna prezentację danego więźnia od wymienienia jego faktycznych bądź domniemych czynów kryminalnych. Nie powinny mieć wpływu na sposób traktowania osadzonego w więzieniu przez władze. Owa “barwna” charakterystyka ma najczęściej za zadanie odwrócić uwagę odwiedzających od naruszeń prawa więźnia do poszanowania jego godności ludzkiej.

9. Końcowa rozmowa z naczelnikiem

Końcową fazą lustracji jest rozmowa z naczelnikiem i – często – ze wskazanymi przez niego oficerami. Jest to okazja do zadania członkom personelu dodatkowych pytań. Naczelnik i jego koledzy pytają natomiast o wrażenia delegatów NGO z obchodu instytucji i wywiadów z więźniami. Choć należy być ostrożnym z wysuwaniu ostatecznych wniosków, nie wolno

uniknąć w czasie tej rozmowy wskazania zarówno faktów negatywnych, jak i pozytywnych. Należy ponadto uzgodnić z naczelnikiem sposób jego postępowania ze specjalnymi przypadkami stwierdzonymi w czasie odwiedzin oraz formę raportu.

10. Przygotowanie raportu z lustracji

Raport jest zwięźczeniem pracy włożonej w przygotowanie i przeprowadzenie lustracji. Nie jest wymagane, aby zawierał on tylko takie stwierdzenia, które ich autorzy są w stanie udowodnić. Mogą się w nim znaleźć również przypuszczenia i pytania. Należy je jednak starannie oddzielić od stwierdzeń i odnieść do poczynionych ustaleń. Autorzy raportu powinni pamiętać, że nie są oni sądem ani władzą zwierzchnią. Raport jest bowiem tylko wyrazem uprawnień zorganizowanego społeczeństwa do wglądu w to, co się dzieje za murami więzienia.

11. Inne techniki monitorowania praw więźniów

Monitorowanie spraw nie zawsze się wiąże z koniecznością odwiedzania więzienia. Przykładowo: w 1994 r. do Komitetu Helsińskiego w Polsce wpłynęło 2 186 nowych skarg. Po wstępnej merytorycznej selekcji przystąpiono do sprawdzania faktów w 98 sprawach (sześćdziesiąt skarg zawierało zarzut naruszenia prawa przez administrację więzienną). O tym, jak przebiegało dalsze szczegółowe sprawdzanie faktów w tych sprawach, piszę poniżej.

11.1. Poufność korespondencji z więźniem

Więzień przedstawia swoją sprawę organizacji pozarządowej korespondencyjnie, niemal zawsze drogą oficjalną – pocztą więzienną lub sporadycznie – nieoficjalnie (nielegalnie). Rozróżnienie to traci obecnie rację bytu, gdyż więźniowie lub ich najbliżsi mają rozliczne możliwości powiadomiania o naruszeniu ich praw, informując o tym organy władz, Biuro RPO czy organizacje pozarządowe. Powstaje jednak pytanie: co należy robić, gdy więzień pisze wyraźnie, że list wysłał drogą nielegalną i że obawia się reakcji administracji więziennej. W państwie prawa korespondencja więźnia z organami władz nie podlega cenzurze, jednakże gdy więzień wysyła nielegalnie list do organizacji pozarządowej, obawiając się cenzury, należy otoczyć go jakby dodatkową opieką. W państwie prawa “nielegalnie” wysłanie skargi nie może być podstawą wszczęcia postępowania dyscyplinarnego, nawet gdy prawo penitencjarne dopuszcza cenzurę korespondencji. Jeżeli lektura “nielegalnej korespondencji” skłania do poszukiwania dodatkowych faktów lub dokumentów, organizacja pozarządowa ma prawo zwrócić się w tej kwestii jawnie do danego więźnia i do władz więziennych. Zaleca się tu jednak ostrożność i – w razie jakichkolwiek wątpliwości – należy najpierw odwiedzić więźnia.

11.2. Dalsza korespondencja z więźniem

Treść listu, nawet gdy są nią wyraźnie sformułowane zarzuty, nie musi skłaniać do podjęcia sprawy. Doświadczenie uczy, iż czasem należy sprawdzać, czy sprawą tą nie zajął się już inny organ. Niejednokrotnie więzień pisze jednocześnie np. i do Komitetu Helsińskiego, i do Biura Rzecznika Praw Obywatelskich. Pracownicy Biura RPO mogą już zatem sprawę badać. Jeżeli się uzna, że robią to kompetentnie, należy powiadomić o tym także więźnia. Zasoby każdej organizacji pozarządowej są uboższe niż Biura RPO, a więc powinien obowiązywać tu dobrze rozumiany podział pracy. Można też – jeżeli sprawa jest szczególnie ważna dla danej organizacji pozarządowej – prowadzić ją jednocześnie np. z Biurem RPO. Wówczas można, i należy, informować się wzajemnie o zebranych dowodach.

Dość często pierwszy list otrzymany od więźnia nie wyjaśnia dostatecznie przedmiotu jego zarzutów. Należy wówczas wysłać do niego list z żądaniem ich uściślenia, wskazania

świadców zdarzenia oraz przedstawienia posiadanych przez niego dokumentów. Jeżeli dowody, zwłaszcza dokumenty, znajdują się np. w sądzie karnym, instytucji samorządu terytorialnego lub zawodowego (np. lekarskiego), Biurze RPO, należy zwrócić się tam bezpośrednio z prośbą o ich udostępnienie. W sprawach pilnych wystarcza rozmowa telefoniczna lub wizyta w danej instytucji.

11.3. Zbieranie informacji w urzędach publicznych

Jeżeli więzień już w pierwszym liście wystarczająco jasno przedstawił swoją sprawę lub uczynił to w toku dalszej korespondencji, należy się zwrócić do właściwego organu o wyjaśnienie zarzutów. Generalnie rzecz ujmując, jeżeli skarga dotyczy aresztu lub zakładu karnego, pełniącego funkcję rejonu administracji więziennej, sprawę należy wyjaśnić w CZZK, jeżeli zaś aresztu lub zakładu podporządkowanego rejonowi – wyjaśnienia należy szukać u odpowiedniego funkcjonariusza rejonowej administracji (np. naczelnika czy rejonowego lekarza więziennego). Adresat zależy od przedmiotu sprawy. Oto kilka charakterystycznych przykładów:

1. Jeżeli więzień kwestionuje opiekę medyczną, właściwym rozwiązaniem jest skierowanie skargi do lekarza rejonu więziennego (naczelnego lekarza więziennego), rzecznika dyscyplinarnego okręgowej izby lekarskiej i/lub sędziego penitencjarnego.
2. Jeżeli sprawa dotyczy zarzutu nadużycia siły przez funkcjonariuszy więziennych, o jej wyjaśnienie należy się zwrócić do naczelnika rejonu administracji więziennej (CZZK). W przypadku drastycznego nadużycia siły należy zawiadomić o przestępstwie właściwego miejscowo prokuratora.
3. Jeżeli skarga się wiąże z warunkami higienicznymi w więzieniu, wyjaśnienia zarzutów należy szukać u naczelnika rejonowej administracji penitencjarnej (CZZK), a gdy więzień przypisuje personelowi kradzieże lub zachowania korupcyjne – także u prokuratora.
4. W przypadku skargi na nierówne traktowanie (wyrażające się np. w decyzjach o udzielaniu przepustek czy warunkowym zwolnieniu przez sędziego penitencjarnego) należytą formą jej wyjaśnienia – po zebraniu dowodów – jest powiadomienie o fakcie prezesa sądu apelacyjnego.
5. W razie skargi na sposób przeprowadzania przez naczelnika postępowania dyscyplinarnego należy się zwrócić o wyjaśnienie zarzutów do tegoż naczelnika i sędziego penitencjarnego.

Prośba Komitetu Helsińskiego o wyjaśnienie i zbadanie zarzutów kierowana do właściwego organu władzy niemal zawsze spotyka się z jego pozytywną reakcją. Zdarza się, co należy szczególnie wyraźnie podkreślić, że np. sędzia penitencjarny przeprowadza wnikliwe postępowanie wyjaśniające, a jego wyniki przedstawia organizacji.

11.4. “Umieędzynarodowienie” skargi

Gdy więzień wyczerpie dostępne mu w Polsce środki prawne przeciwko orzeczeniu organu wykonującego karę oraz gdy skarga dotyczy prawa lub wolności chronionej przez *Konwencję o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* bądź przez *Międzynarodowy pakt praw cywilnych i politycznych*, należy zalecić więźniowi przedstawienie jej Europejskiej Komisji Praw Człowieka w Strasburgu albo komitetowi Praw Człowieka ONZ w Genewie i poinformować go o podstawie skargi oraz jej formalnych wymogach. Jeżeli sprawa wydaje się być ważna, zwłaszcza dla promocji praw człowieka, organizacja pozarządowa może podjąć decyzję o aktywnym wsparciu więźnia w postępowaniu np. przed Europejską Komisją Praw Człowieka. Wymagany będzie wówczas udział prawnika – przedstawiciela organizacji, działającej z upoważnienia i na rzecz danego więźnia.

12. Sprawy “przebrane”

Większość spraw prowadzonych przez pozarządowe organizacje prawoczułowiecze w Polsce i w innych państwach nie sposób rozstrzygnąć na korzyść więźnia i idei upowszechniania kultury poszanowania praw człowieka. Najczęściej informacje zebrane w trakcie wyjaśniania sprawy, zwłaszcza dokumenty i objaśnienia zainteresowanych organów władzy, dowodzą, że więzień nie miał racji. Wcale nierzadko się zdarza organizacji “przegrać” sprawę mimo przekonania, że zarzut naruszenia praw człowieka nie był bezpodstawny. Nie sposób jednak zebrać wystarczających dowodów, zwłaszcza w więzieniu, gdyż więźniowie – świadkowie zdarzenia, bądź są już na wolności, bądź zostali przeniesieni do odległego zakładu albo, co się często zdarza, “dla świętego spokoju” odmawiają poparcia argumentów skarżącego się kolegi. Takie “przebrane” sprawy też jednak mają swój sens. Przypominają one bowiem władzom więziennym, że przedstawiciele organizacji pozarządowych zainteresowanych więziennictwem, patrzą im na ręce. Pomaga to tym władzom w prowadzeniu polityki zgodności postępowania z więźniami ze standardami minimalnymi.

Ważniejsze jednak znaczenie dla danej sprawy i dla funkcjonowania więziennictwa mają sprawy “wygrane”, zwłaszcza te, które mogą się stać argumentem dla administracji penitencjarnej lub sądownictwa penitencyjnego, przemawiającym za koniecznością zmian dotychczasowej praktyki i dotychczasowego interpretowania prawa oraz za rozpoczęciem procesu jego zmiany.

13. Raport

Zasadnicze znaczenie ma stopień poufności raportu. Nie jest celem NGO zapewniania sobie popularności przez publikowanie drastycznych nieraz faktów z rzeczywistości więziennej. Lustracje usprawiedliwiają chęć niesienia pomocy na przypadki naruszania prawnych reguł postępowania z więźniami oraz baczenie, aby zaniechano tych praktyk i naprawiono – w miarę istniejących możliwości prawnych – wyrządzone krzywdy.

13.1. Upublicznienie raportu

Raport z lustracji może zostać opublikowany wówczas, gdy delegaci mieli taki zamiar od początku i gdy poinformowali o tym administrację więzienną. Może być on także *de facto* jawny, jeżeli dotyczy więźnia, który wytoczył policji bądź administracji więzienia proces, a NGO występuje w sądzie w roli wspierającej go organizacji.

14. Efekty monitorowania więzień

Poufność raportu w przypadku drastycznego pogwałcenia praw człowieka, a niemal zawsze stwierdza się to podczas lustracji *ad hoc*, wcale nie oznacza, że władze mogą ignorować jego treść. Jak uczy doświadczenie, w państwie prawa raport taki jest udostępniony np. ministrowi sprawiedliwości, ministrowi spraw wewnętrznych lub komisji parlamentarnej i stanowi on zazwyczaj początek intensywnego śledztwa oficjalnego oraz – co istotniejsze – zapoczątkowuje naprawę istniejącego stanu rzeczy. Potwierdzenie ustaleń zawartych w raporcie NGO wzmacnia autorytet organizacji i ułatwia jej pracę w przyszłości. Organizacja ma prawo i obowiązek informować opinię publiczną o treści swoich poufnych raportów, jeżeli władze permanentnie lekceważą ich treść.

Treść raportów i wiedzę wyniesioną z lustracji NGO należy wykorzystywać w szkoleniu osób przygotowujących się do podjęcia pracy z więźniami i na ich rzecz oraz na spotkaniach ze stowarzyszeniami zawodowymi policjantów, funkcjonariuszy więziennych i lekarzy w celu przedstawienia faktów naruszeń praw osób pozbawionych wolności, ich przyczyn oraz wspólnej dyskusji nad metodami zapobiegania temu zjawisku.

15. Monitorowanie procesu tworzenia prawa penitencjarnego

Wiedza zdobyta dzięki monitoringowi może być wykorzystana także w procesie legislacyjnym, a więc w procesie zmiany starego prawa i tworzenia nowego. Przez przepisy prawa dotyczące osób pozbawionych wolności należy rozumieć ustawy oraz rozporządzenia wydane na ich podstawie i w ich granicach.

Potrzeba angażowania NGO w zmianę prawa może wynikać z dwóch następujących przesłanek:

- obowiązujące przepisy prawa godzą w określone prawo osób uwięzionych i dlatego dąży się do ich uchylecia lub zmiany;
- w systemie prawnym dostrzega się lukę prawną, którą należy uzupełnić (np. brak dostępu więźniów do sądowych instrumentów ochrony ich praw lub trudności proceduralne w tym dostępie).

15.1. Inicjowanie procesu legislacyjnego

Organizacja pozarządowa ma dość ograniczone możliwości uczestniczenia w procesie legislacyjnym. Może ona próbować ten proces inicjować, brać w nim udział w swoisty dla siebie sposób, uczestniczyć w pracy nad przygotowaniem nowych przepisów. Inicjowanie procesu legislacyjnego może polegać na przedstawieniu odpowiedniej instytucji własnego, umotywowanego projektu aktu prawnego. Adresatami tego projektu mogą być: dyrektor więziennictwa, minister (sprawiedliwości, spraw wewnętrznych, edukacji narodowej, zdrowia, obrony narodowej), premier, grupa posłów lub komisja parlamentarna. Rzecz może ułatwić powołanie się w uzasadnieniu propozycji na konkretne, stwierdzone w wyniku własnej pracy monitoringowej, przypadki naruszeń prawa, na standardy międzynarodowe, orzeczenia sądowe, zwłaszcza Sądu Najwyższego i Trybunału konstytucyjnego, na orzeczenia organów *Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* oraz na przepisy prawa innych państw. Konieczne jest również, co oczywiste, przygotowanie dobrego projektu legislacyjnego. Celem wzbudzenia zainteresowania władz publicznych zarówno projektem, jak i kolejnymi stadiami procesu legislacyjnego NGO może inspirować odpowiednie artykuły prasowe, audycje w mediach elektronicznych, zdobywać poparcie innych organizacji pozarządowych oraz wysyłać do władz petycje indywidualne i zbiorowe. Dobrym sposobem jest też organizowanie seminariów, na których przedstawiciele władz i organizacji pozarządowych mogą swobodnie wymieniać poglądy i próbować wypracować *consensus*. Nadzieję na rozpoczęcie przez uprawniony organ władzy pracy nad zmianą prawa zwiększają bezpośrednie rozmowy z osobami odpowiedzialnymi za podjęcie decyzji. Przedstawicielom organizacji pozarządowej, cieszącej się uznaniem społecznym z racji jej dotychczasowego dorobku, nie jest trudno uzyskać nieformalny dostęp do osób podejmujących decyzje. Rzadko się zdarza, że któraś z instytucji zwróci się do organizacji pozarządowej z prośbą o przygotowanie projektu aktu prawnego; wówczas nie ma już potrzeby czynienia zabiegów celem zainteresowania jej treścią propozycji.

Opisane tu formy działania obowiązują także w czasie “uruchomienia” procesu zmiany prawa. W tym stadium procesu legislacyjnego należy zwrócić uwagę, że każdy taki proces w społeczeństwie demokratycznym, w którym trzeba uwzględnić wielorakie i konkurujące ze sobą interesy, raczej nie pozwala się spodziewać przyjęcia w całości nawet doskonałego pod względem technicznym projektu legislacyjnego. Tworzenie prawa oznacza zgodę na rozsądne kompromisy, które mają jednak swoje granice. Dla organizacji pozarządowej są nimi zasady, którym ona służy. Czasem zatem należy wycofać się z pracy, jeżeli jej rezultatem może być prawo równie złe, a nawet gorsze niż obowiązujące.

15.2. Monitorowanie projektów ustaw

Inną formą monitoringu procesu legislacyjnego jest śledzenie prac ustawodawczych nie zainicjowanych przez organizację pozarządową. Jest to w znacznym stopniu prostsze, gdyż prace sejmowe są jawne. Organizacja zainteresowana reformami penitencjarnymi musi z uwagą przyglądać się projektom ustaw. Najskuteczniejszym sposobem oddziaływania na proces ustawodawczy jest opracowanie opinii o projekcie. Jej autorzy mogą się wówczas niemal zawsze spodziewać zaproszenia do pracy w komisji sejmowej w charakterze ekspertów.

Należy również śledzić prace legislacyjne w Senacie. Po pierwsze, jak wskazuje dotychczasowa praktyka senacka, powstają tam projekty ustaw, które można opiniować z pozycji organizacji pozarządowej. Po drugie, Senat zawsze rozpatruje ustawy uchwalone przez sejm i wówczas jest okazja do przygotowania opinii i zwrócenia uwagi na sprawy “przebrane” lub “przeoczone” w komisjach sejmowych.

I wreszcie, już po uchwaleniu ustawy, której określony przepis jest sprzeczny z prawami człowieka, działacze danej organizacji mogą apelować do Prezydenta RP o niepodpisywanie ustawy i np. skierowanie jej wraz z pytaniem o konstytucyjność do Trybunału Konstytucyjnego.

15.3. Monitorowanie tworzenia procesu innych norm

Prace ministerialne nad przepisami o wykonaniu aresztu tymczasowego, kary pozbawienia wolności czy środków izolacyjnych dla nieletnich są właściwie niejawnie. W tym wypadku tylko osoby “zaprzyjaźnione” z dyrektorem więziennictwa lub departamentu ustawodawczego, z którymś z wiceministrów czy ministrem mogą liczyć na przekonsultowanie projektu rozporządzenia przed jego podpisaniem. Organizacji pozarządowej pozostaje wówczas raczej kontrola *ex post*, po opublikowaniu aktu prawnego w “Dzienniku Ustaw”, czyli reagowanie na przepisy uznane przez nią za sprzeczne ze standardami praw człowieka.

Odrębnym zagadnieniem jest kontrola aktów nie będących źródłem powszechnie obowiązującego prawa. Mam tu na myśli zarządzenia, instrukcje, wytyczne, pisma ogólne, rozkazy ministrów i podległych im urzędników z resortów odpowiedzialnych za zarządzanie instytucją, w których izoluje się ludzi na mocy orzeczeń sądowych lub decyzji uprawnionych władz (w myśl art. 5 *Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*). Chodzi tu zatem będzie o monitorowanie aktów wydawanych w ministerstwach: sprawiedliwości, edukacji narodowej, spraw wewnętrznych, obrony narodowej, zdrowia i opieki społecznej. Tylko niektóre z tych aktów są publikowane (w “Monitorze Polskim” lub w resortowych monitorach urzędowych), pozostałe zwane są “prawem powielaczowych” lub “*ius telephonicum*”. W systemie konstytucyjnym akta te obowiązują wyłącznie urzędników i mają charakter norm instrukcyjnych, a zatem nie mogą stanowić o prawach i obowiązkach więźniów. W praktyce, zwłaszcza odziedziczonej po Polsce Ludowej, jest inaczej. Nie oznacza to jednak, że wszystkie są lub mogą być oznaczone klauzulą tajności. Organizacja pozarządowa, powołując się na transparentność władz w każdej sprawie, w której nie występuje interes bezpieczeństwa państwa lub porządku publicznego (np. przepisy ochronne więzień), może żądać dostępu do takich norm. Wynikiem ich analizy może być propozycja zmian (np. gdy instrukcją jest regulowany obowiązek więźnia lub osoby zatrzymanej w areszcie policyjnym, izbie wytrzeźwień lub szpitalu psychiatrycznym). Należy się liczyć z możliwością ukrywania przez odpowiednie władze za parawanem tajemnicy państwowej lub służbowej przepisów resortowych godzących wprost w prawa człowieka, przepisów, których żaden szanujący się prawnik nie uzna za konieczne ze względu na bezpieczeństwo państwa. Wówczas zadaniem organizacji prawoczułowieczej jest – prócz żądania usunięcia rozbieżności między normami prawa resortowego a regułami obowiązującymi państwo

prawne – wykazanie, iż w danym dziale administracji publicznej nastąpiło naruszenie przepisów ustawy o tajemnicy państwowej.

15.4. monitorowanie treści raportów rządowych przygotowywanych dla ONZ i Rady Europy

Ważnym, choć doraźnym elementem monitoringu postępowania władz stosujących środki izolacyjne jest śledzenie projektów rządu z realizacji przez Polskę zobowiązań międzynarodowych. Jest regułą, że państwa składają co pięć lat na ręce Sekretarza Generalnego ONZ albo Sekretarza Generalnego Rady Europy sprawozdanie z wykonania zobowiązań wynikających np. z *Międzynarodowego paktu praw cywilnych i politycznych*, którego przepis art. 10 określa prawo więźniów do ludzkiego traktowania i resocjalizacji. Doświadczenie polskie wskazuje, że poza szczególnym rokiem 1990, gdy w poszczególnych resortach pracowało paru byłych dysydentów o wyraźnie prospołecznej postawie i gdy np. Komitet Helsiński otrzymywał do zaopiniowania projekty owych sprawozdań oraz był proszony o merytoryczne o nim uwagi, ministerstwa zwykle unikają takiej praktyki. Tymczasem w państwach zachodnich jest to od lat powszechnie stosowany sposób przygotowywania sprawozdań. Projekt raportu rządowego sprawozdania jedno ministerstwo (jest to zazwyczaj MSZ) i potem zbiera opinie innych, merytorycznie odpowiedzialnych resortów. Wgląd w treść projektu danego sprawozdania w celu wykazania przeinaczeń i przemilczeń faktów (co zawsze jest łatwiejsze wtedy, gdy projekt sprawozdania został przygotowany “za kotarą”) oraz złożenie o nim uwag i ewentualnych propozycji jest prawem organizacji pozarządowych, merytorycznie zainteresowanej poszanowaniem przez władze przepisów określonej konwencji ratyfikowanej przez Polskę.

Teodor Buledna

Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich

PLAN I TECHNIKA LUSTRACJI PRZEPROWADZANYCH PRZEZ BIURO RZECZNIKA PRAW OBYWATELSKICH

1. Cele i założenia lustracji

Rzecznik praw obywatelskich, który – zgodnie z art. 1 *Ustawy o Rzeczniku Praw Obywatelskich* z 15 lipca 1987 r.⁷ – stoi na straży praw i wolności obywateli, określonych w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej i innych przepisach prawa, w ramach swej działalności przeprowadza lustracje jednostek penitencjarnych i innych placówek, w których znajdują się osoby pozbawione wolności. Na podstawie powyższej ustawy można wyraźnie określić zakres działalności lustracji rzecznika. Bada on, czy wskutek działania lub zaniechania organów, organizacji i instytucji, zobowiązanych do przestrzegania oraz realizacji praw i wolności obywateli, nie nastąpiło naruszenie prawa oraz zasad współżycia i sprawiedliwości społecznej (art. 1 ust. 3 ustawy). Rzecznik, przeprowadzając lustracje wspomnianych instytucji i placówek, dąży do ustalenia, czy istnieją w nich warunki umożliwiające osadzonemu korzystanie z przysługujących im praw oraz czy zostały naruszone owe prawa i wolności.

Rzecznik podejmuje decyzję o lustracji danej jednostki (placówki) zazwyczaj wtedy, gdy otrzyma wiadomość świadcząca o naruszeniu praw i wolności osób w nich umieszczonych. Decyzję podejmuje z własnej inicjatywy na wniosek osoby, której prawa zostały naruszone, lub organizacji społecznej, a także na podstawie publikacji prasowej, audycji radiowej lub wyników badań przeprowadzonych przez inne organy lub organizacje. Podstawą przeprowadzenia lustracji może być także duża liczba skarg podchodzących z danej jednostki.

Warunki, w których działa rzecznik, pozwalają mu na przeprowadzanie lustracji w sposób dokładny i rzetelny. Jego możliwości w tym zakresie są znacznie większe niż np. organizacji pozarządowych czy społecznych. Rzecznik ma bowiem prawo zbadać każdą sprawę na miejscu (art. 13 ust. 1 pkt 1 ustawy). Instytucje lub organizacje, do których się zwraca o pomoc, są zobowiązane do współpracy, a w szczególności do: zapewnienia mu dostępu do akt i dokumentów, udzielenia żądanych informacji i wyjaśnień dotyczących podstawy faktycznej i prawnej dokonanych rozstrzygnięć oraz ustosunkowania się do jego ocen, uwag i opinii (art., 17 ustawy).

W Biurze Rzecznika Praw Obywatelskich istnieje Zespół VII – ds. Ochrony Praw Osób Pozbawionych Wolności⁸. Zajmuje się on ochroną praw osób pozbawionych wolności z jakiegokolwiek powodu, a więc nie tylko na mocy wyroku sądowego, przebywających w instytucjach i placówkach resocjalizacyjnych, tj. w: młodzieżowych ośrodkach wychowawczych (podległych ministrowi edukacji narodowej)⁹, schroniskach i zakładach poprawczych (podległych ministrowi sprawiedliwości), policyjnych izbach dziecka (podległych ministrowi spraw wewnętrznych), zakładach opieki zdrowotnej (szpitalach

7 Tekst jedn.: Dz.U. z 1991 r., nr 107, poz. 471.

8 Zarządzenie nr 13 Marszałka Sejmu z 14 XI 1994 r. w sprawie nadania *Statutu* Biura Rzecznika Praw Obywatelskich.

9 Dotyczy to osób umieszczonych w tych placówkach na podstawie orzeczenia sądów dla nieletnich (*Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich* z 26 X 1982 r. – Dz.U. nr 35, poz. 238).

psychiatrycznych)¹⁰ i izbach wytrzeźwień (podległych ministrowi zdrowia), aresztach tymczasowych i zakładach karnych (podległych Centralnemu Zarządowi Zakładów Karnych Ministerstwa Sprawiedliwości) oraz w innych miejscach izolowanych.

Zespół zatrudnia osoby przygotowane do prowadzenia lustracji. Mają one wykształcenie prawnicze, pedagogiczne lub ukończoną resocjalizację, a ponadto doświadczenie w tym zakresie.

Lustracji jednostek (placówek) dokonuje się zgodnie z planem rocznym lub *ad hoc*, tj. w razie potrzeby. W planie tym uwzględnia się również powtórne lustracje tych samych jednostek. Dotyczą one głównie tych miejsc w danej jednostce, co do których istnieją uzasadnione podejrzenia, iż dochodzi tam do naruszeń praw osób osadzonych (np. w aresztach śledczych lub zakładach karnych będą to cele izolacyjne lub zabezpieczające). Roczny plan lustracji ma zwykle charakter ogólny i określa rodzaj jednostek oraz zakres problemów, które mają być zbadane. Wyboru jednostek, ustalenia terminów lustracji oraz uszczegółowienia problemów dokonuje dyrektor Zespołu VII po konsultacji z pracownikami tegoż Zespołu. Dyrektor jest też autorem większości kwestionariuszy, którymi posługiwano się w dotychczasowych lustracjach. Przed ustaleniem ich ostatniej wersji są one udostępniane pracownikom Zespołu w celu wprowadzenia do nich ewentualnych uwag i poprawek.

Lustracja przeprowadzona przez rzecznika praw obywatelskich lub jego przedstawicieli obejmuje zazwyczaj obiekty i ich pomieszczenia oraz dokumentację. Osoby lustrujące daną jednostkę (placówkę) przeprowadzają rozmowy z osobami pozbawionymi wolności oraz personelem jednostki.

O obecności rzecznika lub jego przedstawicieli w jednostce (placówce) informuje się wszystkie przebywające w niej osoby¹¹.

Rozmowy z osobami pozbawionymi wolności odbywają się anonimowo, na zasadzie dobrowolności. Rozmówców zapewnia się, że udzielane przez nich wszelkiego rodzaju informacje, czynione uwagi i dokonywane oceny pozostają do wyłącznej wiedzy rzecznika lub jego przedstawicieli, chyba że osoba pozbawiona wolności wyraźnie sobie życzy (lub nie sprzeciwia się) ujawnienia jej nazwiska i przekazania określonych informacji np. kierownikowi jednostki (placówki), sądowi lub innemu organowi. Zdarza się to zwłaszcza wtedy, gdy naruszenie praw danej osoby wymaga podjęcia czynności wyjaśniających i ochrony jej praw. W takich przypadkach informuje się rozmówcę, że ma on możliwość złożenia wniosku do rzecznika praw obywatelskich – już nawet w czasie lustracji¹² lub korespondencyjnie – przedstawiając w nim rodzaj naruszenia jego praw i okoliczności, w których do tego naruszenia doszło. Jeżeli w danej jednostce korespondencja osób pozbawionych wolności podlega kontroli, informuje się daną osobę o przysługującym jej prawie wysłania wniosku w zamkniętej kopercie, gdyż pisma do rzecznika nie podlegają cenzurze.

Każdą osobę pozbawioną wolności, z którą przeprowadza się rozmowę, informuje, kto dokonuje lustracji i jakim celom ona służy. Zadaniem osób lustrujących daną jednostkę jest zebranie jak najwięcej informacji o rzeczywistym stanie przestrzegania w niej praw osób pozbawionych wolności. Unika się zdobywania informacji podstępem, pod jakimkolwiek przymusem lub obiecując coś w zamian.

Przeprowadzając w czasie lustracji rozmowy z osobami pozbawionymi wolności,

10 Dotyczy osób umieszczonych w zakładach opieki zdrowotnej na podstawie postanowienia organów ścigania lub sądu, zgodnie z przepisem art. 184 k.p.k., lub sądu, zgodnie z art. 99-102 k.k.

11 Jeżeli w danej jednostce jest radiowęzeł, o lustracji zawiadamia się za jego pomocą. Tak się dzieje np. w aresztach śledczych i zakładach karnych.

12 W czasie lustracji są również przyjmowane skargi od osób losowo wybranych do rozmów oraz od personelu jednostki. Do tego celu jest przygotowany odpowiedni wzór pisma, które zawiera stosowne rubryki dotyczące osoby skarżącej oraz przedmiotu skargi. Warto nadmienić, że zgodnie z *Ustawą o Rzeczniku Praw Obywatelskich* skargi, zażalenia i prośby kierowane do niego składa się w formie wniosku.

uwzględnia się ich przymusową sytuację i możliwość jej wpływu na uczestnictwo w rozmowie z rzecznikiem lub jego przedstawicielem. Powstaje problem dobrowolności, otwartości, szczerości itd. interlokutorów znajdujących się w sytuacji przymusu z różnych prawnych. Prestiż urzędu Rzecznika Praw Obywatelskich i szacunek, jakim się cieszą osoby powoływane na ten urząd, pozwala sądzić, że na komunikowanie się i przekazywanie informacji, ocen oraz uwag nie mają większego wpływu czynniki negatywne.

Stykając się z osobami pozbawionymi wolności i prowadząc z nimi rozmowy, przywiązuje się wielką wagę do poczucia ich godności, uważa się, aby nie zranić ich ani swoim zachowaniem, ani formą lub treścią stawianych pytań. Mając świadomość, iż wielu z nich odczuwa silną potrzebę podzielenia się posiadanymi informacjami, przedstawienia swej sytuacji więziennej oraz losów swych bliskich, należy wysłuchiwać ich z wielką cierpliwością i – w miarę możliwości – bez ponaglania i przerywania wypowiedzi. Czasami jednak ze względu na ograniczony czas pobytu w danej jednostce i określony program lustracji można, gdy rozmowa zbacza z tematu albo staje się drobiazgowym opowiadaniem życiorysu, taktownie skierować ją na właściwe tory lub przerwać.

Sprawą szczególnej wagi jest bezstronność badania przestrzegania praw osób pozbawionych wolności w danej jednostce (placówce). W czasie rozmowy z nimi nie ocenia się tego co mówią, ani w jaki sposób wyrażają swoje myśli, nie czyni uwag o prawdziwości bądź słuszności ich informacji, nie ujawnia się im swojej aprobaty bądź zdziwienia lub oburzenia w związku z zasłyszonymi informacjami, nie wyjaśnia się też, po której jest się stronie – ich czy administracji jednostki.

Przedstawiciele rzecznika, spotykając się w czasie lustracji z osobami pozbawionymi wolności, nie podejmują się roli pośredników w przekazywaniu określonych przedmiotów bądź korespondencji osobom przebywającym w tej samej jednostce bądź znajdującej się na wolności. Doświadczenie wskazuje, że niektórzy osadzeni, zwłaszcza w areszcie śledczym lub zakładzie karnym, usiłują wykorzystać obecność osób z zewnątrz do wyżej wspomnianego celu. W praktyce rzecznika i jego przedstawicieli tego rodzaju zachowania należą do rzadkości.

Przeprowadzający lustrację starają się nie naruszać obowiązujących w lustrowanych jednostkach (placówkach) regulaminów i porządków dziennych.

Podczas lustracji przeprowadza się również rozmowy z personelem jednostki (placówki), przede wszystkim z tymi pracownikami, którzy bezpośrednio stykają się z osobami pozbawionymi wolności.

Rzecznik praw obywatelskich ma prawo dokooptować do zespołu dokonującego lustracji specjalistów w określonej dziedzinie, np. inspektorów pracy lub lekarzy, zlecając im sporządzenie ekspertyz i opinii (art. 13 ust. 1 pkt 4 ustawy)¹³. Dzięki temu ocena stopnia przestrzegania niektórych specyficznych praw osób pozbawionych wolności jest precyzyjniejsza i bardziej fachowa.

2. Technika i przebieg lustracji

Najczęściej są organizowane dwu- lub trzydniowe wyjazdy do jednostek penitencjarnych. Liczebność grupy lustrującej bywa różna, ale zwykle składa się ona z trzech lub czterech osób, choć zdarzają się też lustracje jednoosobowe. Zależy to od rodzaju i wielkości jednostek, która ma być lustrwana, bądź od przedmiotu i zakresu badań. W niektórych lustracjach uczestniczy rzecznik praw obywatelskich.

Lustracje są zapowiadane lub niespodziewane. Zapowiada się je zwłaszcza wtedy, gdy

¹³ Nie zawsze podczas lustracji udaje się skorzystać z pomocy ekspertów i specjalistów danej dziedziny; przeszkodą jest tu m.in. czynnik finansowy. Przykładem może być niepodjęcie – z tego powodu – przez lekarzy z powszechnej służby zdrowia badań w ramach lustracji aresztów śledczych i zakładów karnych nad przestrzeganiem praw więźniów do opieki lekarskiej. Realizacja tego zadania utknęła w fazie wstępnych rozmów.

badającym zależy na spotkaniu z władzą administracyjną (głównie z kierownikiem placówki, naczelnikiem aresztu lub zakładu karnego). Zapowiedź wizyty ogranicza się do ogólnej informacji o planowanym przybyciu, bez powiadamiania o celu lustracji i zakresie badań. Zakłada się przy tym, że ewentualna poprawa warunków i eliminacja pewnych nieprawidłowości spowodowane zapowiedzianą lustracją mogą być korzystne dla osób przebywających w danej jednostce.

Zawiadamianie administracji jednostki (placówki) ma sens i wartość zwłaszcza w odniesieniu do tych, które są przeznaczone dla dzieci i młodzieży (np. młodzieżowych ośrodków wychowawczych lub zakładów poprawczych). Jeżeli się chce porozmawiać z wychowankami, warto wcześniej zasięgnąć informacji o planie pracy placówki (czy nie są np. w tym czasie przewidziane zajęcia poza placówką).

Przed udaniem się na lustrację osoby mające brać w niej udział są do niej odpowiednio przygotowywane. Zapoznają się m.in. z celem i zakresem badań, informacjami o danej jednostce (placówce) znajdującymi się w dokumentacji Biura Rzecznika Praw Obywatelskich (np. dotyczącymi poprzedniej lustracji), z przepisami prawa regulującymi jej działalność oraz prawami i obowiązkami osób w niej przebywających.

Lustracja rozpoczyna się na ogół od spotkania wstępnego z kierownikiem danej jednostki (placówki), przedstawia mu się cel lustracji i zadaje pytania na temat funkcjonowania jednostki, występujących problemów, podejmowanych działań w celu ich rozwiązania, przedsięwzięć usprawniających jej pracę. Pytania szczegółowe dotyczą m.in.: przeznaczenia jednostki, jej pojemności, organizacji, liczby osób w niej przebywających (z uwzględnieniem podziału na grupy formalne i nieformalne), kadry, w tym służby medycznej.

Kolejnym etapem jest lustracja obiektu – najważniejszych jego pomieszczeń oraz terenu jednostki (placówki). Wizytuje się główne – a zależy to od rodzaju placówki – następujące pomieszczenia:

- mieszkalne (sale, cele);
- szkolne (np. sale lekcyjne, pracownie, biblioteki);
- dyscyplinarne i zabezpieczające (np. cele izolacyjne, cele zabezpieczające);
- rekreacyjne (np. świetlice);
- sportowe (np. sale ćwiczeń, sale gier);
- socjalne (np. stołówki);
- służby medycznej (np. gabinet lekarski, ambulatoria, szpitale, izby chorych);
- sanitarne (np. łaźnie);
- warsztaty, zakłady pracy;
- gospodarcze (np. kuchnie, magazyny, pralnie, kotłownie);
- inne (np. sale widzeń w areszcie lub zakładach karnych, sale do spotkań intymnych).

Oglądając teren poza budynkami jednostki, zwraca się uwagę przede wszystkim na boiska, pola spacerowe i inne miejsca oraz urządzenia wypoczynkowo-rekreacyjne.

Oględzin obiektu dokonuje się zazwyczaj w obecności osób wyznaczonych spośród personelu jednostki. W młodzieżowych ośrodkach wychowawczych, schroniskach lub zakładach poprawczych będzie to kierownik placówki i/lub wychowawca, a w aresztach śledczych i zakładach karnych – funkcjonariusz działu penitencjarnego, w szpitalach psychiatrycznych – lekarz dyżurny lub ordynator.

Zgodnie z przyjętą zasadą, lustruje się przede wszystkim te pomieszczenia, które wskaże osoba lustrująca jednostkę.

Lustracja obiektu, pomieszczeń i terenu jednostki dokonuje się na podstawie wcześniej przygotowanego kwestionariusza (protokołu). Zawiera on pytania, które są dostosowane do danej jednostki. Poniżej prezentuję różne wzory kwestionariuszy w celu zorientowania

Czytelnika, jakie informacje są gromadzone podczas lustracji¹⁴.

A. Kwestionariusz do lustracji policyjnej izby dziecka

- czy izba jest samodzielnym budynkiem, czy jego częścią i jaką zajmuje powierzchnię? Jeżeli nie jest samodzielnym budynkiem, do kogo on należy?
- Czy budynek został zbudowany specjalnie na użytek izby?
- Sposób zabezpieczenia obiektu przed uciezkami (uwagi na ten temat).
- Liczba uciezek i osób, które uciekły.
- Liczba sal mieszkalnych, powierzchnia poszczególnych sal.
- Czy istnieje norma powierzchni mieszkalnej przypadająca na jednego nieletniego i ile ona wynosi?
- Czy istnieje miejsce spacerowe i jaka jego powierzchnia?
- Warunki panujące w salach mieszkalnych (wyposażenie, światło, dopływ powietrza itd.).
- Czy w salach mieszkalnych są ubikacje?
- Czy w salach są umywalki i jak często nieletni mogą się kąpać?
- Czy posiłki są gotowane na miejscu, czy przywożone i skąd?
- Jaka jest stawka żywieniowa przypadająca na jednego nieletniego?
- Stan pomieszczeń kuchennych.
- Miejsce spożywania posiłków (usytuowanie, wyposażenie, stan czystości itd.).
- Biblioteka (usytuowanie, dostępność, liczba wolumenów i ich stan).
- Czytelni (usytuowanie, liczba miejsc).
- Inne pomieszczenia kulturalno-oświatowe (wyposażenie, powierzchnia, czystość).
- Obiekty rekreacyjno-sportowe (wyposażenie, sprzęt, stan techniczny sprzętu).
- Izba izolacyjna (opis).
- Czy są trudności w zaopatrywaniu nieletnich w odzież, obuwie i bieliznę?
- Czy jest wydzielona izba chorych?
- Czy jest etatowy lekarz, pielęgniarka lub inna osoba z personelu medycznego?
- Sposób udzielania pomocy medycznej (Kto? Skąd?).
- Czy i w jaki sposób umożliwia się nieletniemu prowadzenie korespondencji (przybory do pisania, papier, znaczki)?
- Stopień służbowy i wykształcenie kierownika izby.
- Personel izby: wychowawcy, psycholog i inni (wykształcenie i przygotowanie zawodowe).
- Pojemność izby.
- Ocena współdziałania z sędzią rodzinnym i sędzią dla nieletnich (częstotliwość wizytacji, ostatni pobyt sędziego w izbie).
- Dodatkowe uwagi i spostrzeżenia.

¹⁴ Ponieważ są to tylko przykładowe kwestionariusze, w wielu miejscach nie zachowano oryginalnych pytań.

B. Kwestionariusz do lustracji zakładu poprawczego i schroniska dla nieletnich

Rodzaj zakładu poprawczego:

- 1) dla nieletnich zdemoralizowanych w mniejszym stopniu, prowadzący pracę wychowawczą w środowisku otwartym;
- 2) dla nieletnich wymagających bezpośredniego nadzoru wychowawczego;
- 3) dla nieletnich zdemoralizowanych w wysokim stopniu o wzmożone nadzorce wychowawczym;
- 4) dla upośledzonych umysłowo o charakterze resocjalizacyjno-rewalidacyjnym;
- 5) dla nieletnich z zaburzeniami neuropsychicznymi i innymi zaburzeniami osobowości, zapewniający wzmożoną opiekę psychoterapeutyczną;
- 6) schronisko.

- Orientacyjna powierzchnia zajmowana przez jednostkę.
- Usytuowanie jednostki w danej miejscowości.
- Liczba budynków.
- Ogólny opis budynków.
- Wiek budynków.
- Wiek budynków.
- Stopień zużycia budynków i ich stan. Czy zostały one zbudowane na użytek tego rodzaju jednostki?
- Czy powierzchnia zajmowana przez jednostkę jest wystarczająca na jej potrzeby
- Inne uwagi dotyczące usytuowania jednostki, zabudowy terenu, ogólnego stanu budynków.
- Sposób zabezpieczenia obiektu przed uciezkami nieletnich (ewentualne uwagi na ten temat).
- Liczba nieletnich, którzy uciekli w bieżącym roku (uwagi na ten temat).
- Liczba miejsc w zakładzie (schronisku) i liczba nieletnich w nim przebywających.
- Typowa liczba miejsc w salach mieszkalnych.
- Opis stanu sal mieszkalnych.
- Usytuowanie ubikacji i opis jej stanu.
- Usytuowanie umywalk, miejsc do mycia się, łaźni i opis ich stanu.
- Opis stanu pomieszczeń kuchennych i miejsc spożywania posiłków.
- Liczba pomieszczeń szkolnych i opis ich stanu. Czy odpowiadają potrzebom pod względem liczby i wielkości?
- Średnia liczba uczniów w klasie.
- Czy wyposażenie sal szkolnych jest właściwe i wystarczające?
- Czy są warsztaty szkolne? Ich rodzaj.
- Czy istnieją gospodarstwa pomocnicze? Ich opis.
- Czy jest biblioteka i czytelnia? Ich opis.
- Opis innych pomieszczeń kulturalno-oświatowych.
- Opis obiektów i urządzeń sportowych (uwagi, ocena).
- Czy istnieje samorząd wychowanków? Jego kompetencje i sposób działania.
- Opis izby przejściowej.
- Czy są trudności z zaopatrywaniem wychowanków w ubranie, obuwie i bieliznę i jakie są tego powody?
- Czy są trudności z zaopatrywaniem nieletnich w przybory szkolne i podręczniki i jakie

są tego powody?

- Jaki jest zakres prowadzonego nauczania?
- Stan kadry (uwagi o liczbie wychowawców, psychologów, nauczycieli, pedagogów społecznych).
- Jak jest zorganizowana opieka medyczna? Liczba etatowych lekarzy i pielęgniarek (oceny i uwagi na ten temat).
- Czy i w jaki sposób jest zorganizowana praktyczna nauka zawodu?
- Czy nieletni pracują? Jakiego rodzaju jest to praca? Zasady wynagradzania.
- Data ostatniej lustracji zakładu (schroniska) przez sędziego.
- Data ostatniej lustracji zakładu (schroniska) przez prokuratora.

C. Kwestionariusz do lustracji aresztów śledczych I zakładów karnych

- Główne obiekty jednostki. Kiedy zostały wybudowane?
- Od kiedy istnieje ta jednostka?
- Liczba budynków mieszkalnych i kondygnacji (ogólny opis budynków i ocena ich stanu).
- Orientacyjna powierzchnia zajmowana przez jednostkę.
- Usytuowanie jednostki.
- Czy rozwiązania ochronne zabezpieczają – ogólnie rzecz ujmując – przed niedozwolonymi kontaktami z osobami z zewnątrz?
- Inne dane dotyczące obiektów i usytuowania jednostki.
- Pojemność jednostki.
- Liczba tymczasowo aresztowanych i skazanych w dniu lustracji.
- Rodzaj osadzonych, dla których jednostka ta jest głównie przeznaczona.
- Czy cele są na ogół jednakowej wielkości, czy mają różne wymiary?
- Powierzchnia cel, których jest najwięcej w danej jednostce.
- Skanalizowanie cel (w razie braku kanalizacji – opis stanu kubłów sanitarnych, czystości ich opróżniania i związane z tym uwagi).
- Rodzaj obudowy kąpoków sanitarnych i ich stan.
- Czy w celach są umywalki oraz czy jest dopływ ciepłej wody? Gdy nie ma umywalk – opis pomieszczeń, w których osoby pozbawione wolności się myją; zasady i częstość korzystania z tych pomieszczeń.
- Dodatkowe informacje o załatwianiu potrzeb fizjologicznych i utrzymywaniu higieny.
- Stan łazni.
- Jakość naturalnego i sztucznego oświetlenia cel.
- Stan koców i pościeli.
- Wyposażenie osób pozbawionych wolności w ubrania, bieliznę i buty.
- Wyposażenie i stan kuchni.
- Stopień przygotowania pracowników kuchni do pełnienia swych funkcji.
- Stan i usytuowanie pól spacerowych.
- Stan i wyposażenie pomieszczeń, w których odbywają się widzenia.
- Liczba, stan i wyposażenie świetlic.
- Kantyna i jej zaopatrzenie.
- Szkoła (liczba sal lekcyjnych i ich wyposażenie).
- Kursy szkoleniowe i zawodowe (rodzaj, czas trwania, zasady naboru).
- Warsztaty, zakłady i przedsiębiorstwa produkcyjne (rodzaj produkcji, obiekty, liczba

zatrudnionych itd.).

- Zatrudnienie osób pozbawionych wolności poza zakładami pracy i przedsiębiorstwami jednostki (Ilu? Gdzie? Jaki jest to rodzaj pracy?).
- Liczba pozostających bez pracy (niezdolnych i zdolnych do jej wykonywania).
- Stan bezpieczeństwa i higieny pracy (orientacyjna ocena).
- Czy jednostka jest radiofonizowana? Stan urządzeń.
- Biblioteka (liczba wolumenów, nowości, system wypożyczeń).
- Formy działalności kulturalno-oświatowej.
- Szpital (oddziały, liczba miejsc, stan pomieszczeń).
- Ambulatorium (liczba pomieszczeń, wyposażenie).
- Izba chorych i jej stan.
- Personel medyczny (lekarz na pełnym etacie, na części etatu, ich specjalizacja; stomatolodzy na pełnym etacie, na części etatu; pielęgniarki, inny personel).
- Dyżury pielęgniarek i lekarzy (dzienne, nocne).
- Psycholodzy (ich funkcje).
- Personel penitencjarny (liczba etatów, obsada, liczba wychowawców, ich przygotowanie zawodowe, wykształcenie).
- Sala do odprawiania nabożeństw, spotkań i praktyk religijnych.
- Liczba osób biorących udział w nabożeństwach i spotkaniach religijnych.
- Obiekty sportowe i ich wykorzystywanie.
- Wysokość kwot przeznaczanych na zapomogi.
- Inne, dodatkowe informacje.

D. Kwestionariusz do lustracji zakładu psychiatrycznego

- Wiek zakładu.
- Rok wybudowania obiektów.
- Powierzchnia zajmowana przez zakład.
- Przeznaczenie zakładu.
- Liczba i rodzaje oddziałów. Czy jest wyodrębniony oddział dla osób będących na detencji (dotyczy tymczasowo aresztowanych)?
- Czy oddziały są koedukacyjne?
- Region objęty działalnością zakładu. Skąd są kierowani pacjenci?
- Położenie zakładu (jego lokalizacji).
- Liczba budynków (w tym przeznaczonych dla pacjentów).
- Stan techniczny budynków z punktu widzenia potrzeb pacjentów (ilu kondygnacyjne?).
- Stan techniczny budynków i pomieszczeń gospodarczych (kuchni, pralni itd.).
- Gospodarstwa pomocnicze (rodzaj, kto w nich pracuje?).
- Ogólna liczba łóżek w zakładzie (normatywne, rzeczywiste).
- Personel medyczny (liczba lekarzy, w tym psychiatrów; liczba pielęgniarek, sanitariuszy, psychologów, terapeutów).
- Forma zatrudnienia.
- Liczba pacjentów zakładu (w tym przebywających na detencji).
- Liczba pacjentów przyjętych wbrew ich woli.
- Pacjenci według okresu pobytu.
- Sale pacjentów (ich wielkość, wyposażenie, oświetlenie, ogrzewanie, wentylacja).
- Liczba osób przebywających w salach chorych (metraż przypadający na jednego

pacjenta, zabezpieczenie okien – oszklone szkłem hartowanym, okratowane i in.).

- Urządzenia sanitarne i ich stan (umywalki, łaźnie, woda zimna i ciepła oraz jej dostępność; ubikacje – jeden klozet powinien przypadać na 20 mężczyzn lub 15 kobiet).
- Środki higieny i czystości. Czy pacjenci mają mydło, szczoteczkę i pastę do zębów, ręcznik, kobiety – podpaski i inne utensylia? Zasady zaopatrzenia i miejsce ich przechowywania.
- Stan bielizny pościelowej, koców (kołder), piżam.
- Stan ubrań, bielizny i butów pacjentów (zwłaszcza tych, którzy nie otrzymują żadnej pomocy finansowej).
- Czy pacjenci chodzą w ubraniach własnych, czy szpitalnych?
- System przygotowywania i dostarczania posiłków.
- Stan kuchni i jej obsługa.
- Wysokość aktualnej stawki żywieniowej.
- Pomieszczenia socjalne (kawiarnia, bufet, kiosk; ich zaopatrzenie).
- Zaopatrzenie w leki najczęstsze problemy).
- Samorząd pacjentów (zasady wyłaniania i jego funkcje).
- Telefon do użytku chorych; dostępność i zasady korzystania.
- Korespondencja pacjentów (możliwość, istniejące ograniczenia, kontrola).
- Pomieszczenia, w których odbywają się odwiedziny pacjentów.
- Możliwość sprawowania opieki nad pacjentem przez bliską jej osobę.
- Kontakty pacjentów z rodzinami? Ilu z nich nie utrzymuje kontaktu i z jakich powodów? Czy przyczyną są utrudnienia czynione przez administrację zakładu?
- Zakres swobody poruszania się pacjentów poszczególnych oddziałów (w obrębie budynku, zakładu, oddziału i poza nim).
- Czy zakład ma ogród, park, przestrzeń umożliwiającą spacer na świeżym powietrzu?
- Zasady udzielania przepustek.
- Pomieszczenia do izolacji pacjentów.
- Stosowanie szczególnych środków bezpieczeństwa (ich liczba i rodzaj, czas i okoliczności, kontrola w okresie stosowania np. pasów obezwładniających i kaftanów bezpieczeństwa).
- Prośby, skargi, wnioski pacjentów (ich liczba, istota sprawy, adresat itd.).
- Zażalenia pacjentów składane do sądu (faktyczna możliwość, liczba, przedmiot zażalenia).
- Sale do prowadzenia terapii zajęciowej (rodzaj terapii, personel, organizacja zajęć, wyposażenie sali).
- Zatrudnienia pacjentów (zasady, liczba pracujących, rodzaje wykonywanej pracy).
- Zajęcia kulturalno-oświatowe i rekreacyjne.
- Gimnastyka i sport.
- Sposób organizowania praktyk religijnych.
- Wypisanie pacjenta przed zakończeniem leczenia (liczba wypisów, powody).
- Nieodebranie przez przedstawiciela ustawowego lub rodzinę zwolnionego pacjenta, niezdolnego do samodzielnej egzystencji (skala problemu); czynności podejmowane przez zakład w takich przypadkach.
- Pracownicy socjalni (liczba zatrudnionych, wykonywana praca, rodzaje pomocy udzielanej pacjentom).
- Współpraca zakładu z innymi instytucjami i organizacjami (z władzą gminy, ośrodkami pomocy społecznej, domami pomocy społecznej itd.).

E. Kwestionariusz do lustracji izby wytrzeźwień

- Usytuowanie izby i ewentualnie konflikty z otoczeniem.
- Podległość izby.
- Zewnętrzny i wewnętrzny stan techniczny budynku, izby.
- Czy liczba pomieszczeń jest wystarczająca do realizacji zadań izby?
- Liczba sal, w których są umieszczeni pacjenci.
- Liczba miejsc w tych salach.
- Stan sal i ich wyposażenie.
- Podział sal według liczby miejsc.
- Stan pościeli.
- Stan bielizny.
- Wyposażenie sal w sedesy i ich stan.
- Wyposażenie pomieszczeń kąpielowych.
- System kontroli pacjentów przez opiekunów zmiany.
- System kontroli pacjentów przez lekarza lub inną osobę z personelu medycznego.
- System wzywiania personelu przez pacjentów.
- Czy jest stosowany alcomat?
- Czy opiekunowie zmian są przeszkoleni w obezwładnianiu osób agresywnych?
- Wysokość należności za pobyt w izbie i za transport.
- Informacja o ściąganiu należności przez izbę za pobyt i za transport.
- Zasadność doprowadzenia do izby; współpraca z policją.
- Współpraca personelu izby z pełnomocnikiem wojewody.
- Współpraca personelu izby z komisjami ds. przeciwdziałania alkoholizmowi.
- Współpraca personelu izby z sądami rodzinnymi.
- Współpraca personelu izby z poradniami leczenia odwykowego (uwagi o tym leczeniu).
- Do kogo są wysyłane zawiadomienia o zatrzymaniu danej osoby i jakie są reakcje?
- Profilaktyczna działalność izby.
- Personel izby wytrzeźwień ogółem (w tym: lekarze, felczerzy, psychologowie, terapeuci i inny personel medyczny).
- Trudności izby.
- Dodatkowe informacje o funkcjonowaniu izby.

Po obejrzeniu obiektu i pomieszczeń jednostki (placówki) osoba lustrująca przeprowadza na osobności ("w cztery oczy") rozmowy z dobranymi losowo osobami pozbawionymi wolności. Rozmowy prowadzone według wcześniej przygotowanych kwestionariuszy są anonimowe. Formułując pytania, respektuje się wymagania metodologii badań socjologicznych. Mają one charakter otwarty lub zamknięty. Często respondent jest proszony o uzasadnienie odpowiedzi, ocenę pewnych zjawisk i procesów występujących w jednostce, w tym również postępowania wobec niego personelu lub innych osób. Pytania dotyczą przede wszystkim: warunków bytowych, sali mieszkalnej, wyżywienia, opieki lekarskiej, czystości, higieny; wzajemnego stosunku osób pozbawionych wolności (w tym: problemów podkultury, tzw. drugiego życia); traktowania osób pozbawionych wolności przez personel jednostki (placówki); obiegu korespondencji; nauki i pracy, uczestnictwa w zajęciach kulturalno-oświatowych; nagradzania i karania dyscyplinarnego, stosowania szczególnych środków bezpieczeństwa; kontaktów z rodziną i innymi osobami (widzenia,

przepustki); praktyk religijnych; składania skarg i zażaleń oraz nadzoru.

Pytania stawiane rozmówcom zależą od celu lustracji, rodzaju i przeznaczenia jednostki (placówki), przyczyny pozbawienia wolności, katalogu przysługujących im praw i nałożonych obowiązków. Dla każdej kategorii rozmówców opracowuje się oddzielny kwestionariusz.

Poniżej zostały przedstawione wzory pytań wybranych kwestionariuszy¹⁵.

A. Kwestionariusz do rozmowy z nieletnim w policyjnej izbie dziecka

1. Dane o nieletnim:

- wiek i płeć;
- miejsce zamieszkania;
- nauka (szkoła, klasa);
- stan zdrowia (rodzaj niepełnosprawności);
- nałogi (alkohol, narkotyki, papierosy);
- sytuacja rodzinna (ojciec, matka, rodzice mieszkający razem, rozwiedzeni, rodzeństwo);
- czy przed umieszczeniem w izbie przebywał: w domu rodzinnym, domu dziecka, pogotowiu opiekuńczym, innej placówce, jeżeli tak – w jakiej?
- czy po opuszczeniu izby wróci do rodziny? Jeśli nie – dokąd się uda (uzasadnienie wypowiedzi)?
- na kogo z rodziny może przede wszystkim liczyć?

2. Dane dotyczące umieszczenia w izbie:

- od kiedy przebywa w izbie (data, godz.)? Ile już dni?
- powód umieszczenia w izbie (czyn karalny, brak opieki, inny powód);
- kto i gdzie go zatrzymał?
- kto i w jaki sposób doprowadził go do izby?
- czy uważa, że został słusznie umieszczony w izbie (uzasadnienie wypowiedzi)?
- odległość izby od domu rodzinnego;
- czy został oraz kiedy, przez kogo i w jaki sposób zapoznany ze swymi prawami i obowiązkami?
- czy może wymienić prawa przysługujące mu w izbie?
- czy wie, gdzie jest regulamin izby i czy ma do niego dostęp?

3. Warunki bytowe i opieka medyczna:

- ocena warunków w sali mieszkalnej i uwagi na ich temat (oświetlenie, dopływ powietrza, temperatura itd. – uzasadnienie wypowiedzi);
- czy sale są zamykane na noc?
- czy jest problemem załatwienie potrzeby fizjologicznej w nocy?
- ocena wyżywienia i uwagi na jego temat (uzasadnienie wypowiedzi);
- ocena możliwości utrzymania higieny i czystości osobistej oraz uwagi na ten temat (czy ma szczoteczkę i pastę do zębów, ręcznik, mydło i inne utensylia?);
- ocena możliwości przebywania na świeżym powietrzu i uwagi na ten temat (spacer, gry ruchowe; częstość i długość przebywania);
- ocena opieki medycznej i uwagi na jej temat: czy potrzebował takiej opieki (z jakiego powodu?) i czy jej doznał?

¹⁵ W przedstawionych kwestionariuszach w niektórych miejscach odstąpiono od oryginalnej formy pytań.

4. Egzystencja nieletniego w izbie:

- czy ma uwagi do postępowania personelu wobec niego?
- czy i za co był karany (rodzaj kary)? Jak ocenia tę karę?
- czy doznał przykrości od innych zatrzymanych> czy powiadomił o tym fakcie personel izby? Czy personel wiedział o tym z innego źródła i jakie poczynił kroki w tej sprawie?
- czy wśród nieletnich występuje podział na grupy? jeżeli istnieje, do której grupy on należy?
- czy przybywający w izbie tatuował się?
- czy przybywający w izbie dokonał samouszkodzenia? Jakiego rodzaju?
- czy i kogo w izbie się obawia?
- czy wie, z jakiego powodu nastąpiło przedłużenie pobytu w izbie?
- inne uwagi i spostrzeżenia nieletniego.

B. Kwestionariusz do rozmowy w wychowankiem schroniska

1. Dane o osadzeniu i postępowaniu:

- czas pobytu w schronisku;
- odległość schroniska od domu rodzinnego; czy uważa, że odległość ma wpływ na kontakty z rodziną?
- Uwagi co do pobytu w izbie przejściowej;
- Postępowaniu sądowe w jego sprawie wiąże się z czynem przeciwko: życiu, zdrowiu, mieniu, innemu dobru (jakiemu?);
- Czy uważa, że osadzenie w schronisku było słuszne (uzasadnienie wypowiedzi)?

2. Warunki bytu, zaspokojenie potrzeb materialnych, opieka medyczna:

- czy sale mieszkalne są odpowiednie (uzasadnienie wypowiedzi)?
- czy jest problem załatwienie potrzeby fizjologicznej w nocy?
- ocena wyżywienia i uwagi na jego temat;
- jak często i przez jaki czas może przebywać na świeżym powietrzu?
- czy istnieją warunki do utrzymania higieny osobistej (uzasadnienie wypowiedzi)?
- Ocena opieki medycznej i uwagi na jej temat.

3. Traktowanie wychowanków:

- czy przebywał w izbie izolacyjnej i co sądzi o umieszczeniu tam innych?
- uwagi na temat traktowania wychowanka przez personel (uzasadnienie wypowiedzi);
- czy był karany dyscyplinarnie (uwagi)?

4. Podkultura, “drugie życie”:

- czy istnieje podział wychowanków na grupy i czy jest on samorzutny?
- jak można scharakteryzować te grupy?
- czy chce opowiedzieć o swojej przynależności do jakiejś grupy?
- czy doznał lub doznaje jakichś przykrości od innych wychowanków? Z jakiego powodu? Czy powiadomił o tym fakcie administrację schroniska? Czy ona dowiedziała się o tym z innego źródła? Jakie kroki poczyniła w tej sprawie?
- inne kwestie, dodatkowe uwagi dotyczące podkultury, “drugiego życia”.

5. Praktyki religijne, odwiedziny, działalność kulturalno-oświatowa i sportowa:

- czy można korzystać z usług religijnych (uzasadnienie wypowiedzi)?
- uwagi o warunkach widzeń z rodziną;

- uwagi dotyczące działalności kulturalno-oświatowej i sportowej (uzasadnienie wypowiedzi).

6. Dane osobowe:

- wiek, płeć;
- czy uprzednio był w domu dziecka, zakładzie wychowawczym (obecnie: młodzieżowy ośrodek wychowawczy)?
- czy ma tatuaże i gdzie zostały one wykonane?
- czy ma jakieś dolegliwości fizyczne i czy cierpi na zaburzenia psychiczne?
- wykształcenie (czy jest opóźniony w nauce i jakie są tego powody?);
- ocena możliwości zdobycia zawodu (jeżeli ukończył 15 lat);
- czy ma dokąd wrócić po zwolnieniu (uzasadnienie wypowiedzi) i czy rodzina może zapewnić mu odpowiednie warunki bytowe?
- na kogo z rodziny może przede wszystkim liczyć?
- inne dane i uwagi wychowanka o pobycie w schronisku.

C. Kwestionariusz do rozmowy z wychowankiem zakładu poprawczego

1. Dane o osadzeniu i przeniesieniu:

- data osadzenia w schronisku i czas pobytu;
- data przeniesienia ze schroniska do zakładu poprawczego (lub bezpośrednio osadzenia w zakładzie);
- w ilu i jakich zakładach poprawczych był wcześniej?
- jaka odległość dzieliła zakład od domu rodzinnego?
- data przybycia do tego zakładu;
- czas pobytu w tym zakładzie;
- odległość obecnego zakładu od domu rodzinnego; czy uważa, że odległość ma wpływ na kontakty z rodziną (uzasadnienie)?

2. Dane osobowe, dane o czynie i stosunku do osadzenia:

- wiek, płeć;
- czy był w domu dziecka, zakładzie wychowawczym (obecnie: młodzieżowy ośrodek wychowawczy) lub innej placówce?
- czy ma tatuaże? Jeśli tak, gdzie je wykonał?
- czy ma dolegliwości fizyczne i czy cierpi na zaburzenia psychiczne (rodzaj, czas trwania)? Czy nie jest w pełni sprawny?
- wykształcenie (liczba ukończonych klas, opóźnienia w nauce (powody));
- jak ocenia możliwość zdobycia zawodu (jeżeli ukończył 15 lat)?
- rodzaj popełnionego czynu karalnego;
- czy czuje się pokrzywdzony umieszczeniem w zakładzie (uzasadnienie wypowiedzi)?
- czy uważa, że słusznie jest przetrzymywany w zakładzie?
- czy ma dokąd i do kogo wrócić po zwolnieniu z zakładu?
- na kogo z rodziny może przede wszystkim liczyć?
- czy po zwolnieniu rodzina może mu zapewnić odpowiednie warunki bytowe?

3. Warunki bytu, zaspokojenie potrzeb materialnych, opieka medyczna:

- czy sale mieszkalne są odpowiednie (warunki przestrzenne, oświetlenie, wentylacja itd.)? ocena i uwagi.

- czy sale są zamykane na noc?
- czy jest problemem załatwienie potrzeby fizjologicznej w nocy?
- ocena żywienia i uwagi na jego temat;
- czy można otrzymywać paczki (uzasadnienie wypowiedzi)?
- czy można nosić własne ubranie, bieliznę, obuwie?
- czy można otrzymywać pieniądze od rodziny lub innych osób?
- czy ma książeczkę PKO i czy może korzystać z ulokowanych na niej pieniędzy?
- czy istnieją warunki do utrzymania higieny osobistej i czystości (ocena i uwagi)?
- ocena opieki zdrowotnej i uwagi na jej temat; czy korzystał z tej opieki?

4. Traktowanie wychowanków:

- czy ma jakieś uwagi na temat pobytu w izbie przejściowej?
- czy ma uwagi na temat wstępnej rozmowy? Kto z nim rozmawiał po przyjęciu do zakładu i jak długo trwała rozmowa?
- ocena przeszukiwań osobistych w zakładzie i uwagi na ich temat (uzasadnienie wypowiedzi);
- czy ma uwagi na temat traktowania go przez personel zakładu (uzasadnienie wypowiedzi)?
- czy był karany dyscyplinarnie (rodzaj kary, sposób wykonania, czas trwania kary itd.)?
- czy przebywał w izbie izolacyjnej? Ocena i uwagi (także na temat umieszczenia w niej innych wychowanków);
- czy stosowano wobec niego szczególne środki przymusu? Ocena i uwagi (rodzaj środka, czas trwania, powód itd.).

5. Podkultura, “drugie życie”:

- czy wśród wychowanków występuje samorzutny podział na grupy?
- jak można scharakteryzować te grupy?
- czy chce opowiedzieć o swojej przynależności do jakiejś grupy?
- czy doznał lub doznaje jakichś przykrości od innych wychowanków (rodzaj, powód)? Czy zgłaszał administracji zakładu o tym fakcie? Czy dowiedziała się o nim z innego źródła? Jakie kroki poczyniła w tej sprawie?
- Inne sprawy związane z “drugim życiem”.

6. Praktyki religijne, korespondencja, odwiedziny, działalność resocjalizacyjna, kulturalno-oświatowa i sportowa:

- możliwość wypełniania praktyk religijnych (uzasadnienie wypowiedzi);
- utrzymywanie korespondencji z najbliższymi (uzasadnienie wypowiedzi);
- prowadzenie korespondencji z urzędami (uzasadnienie wypowiedzi);
- czy odwiedziny mogą się odbywać bez przeszkód (uzasadnienie wypowiedzi)?
- uwagi na temat udzielania urlopów losowych (uzasadnienie wypowiedzi);
- uwagi na temat działalności kulturalno-oświatowej (uzasadnienie wypowiedzi);
- uwagi na temat działalności sportowej (uzasadnienie wypowiedzi);
- czy uważa, że się zmienił pod wpływem pobytu w zakładzie? Jeśli tak, w czym się to przejawia? Co doprowadziło do tych zmian?
- czy – ogólnie rzecz ujmując – inni wychowankowie zmieniają się pod wpływem pobytu w zakładzie? Jeśli tak, na czym głównie polegają te zmiany? Co doprowadziło do tych zmian?
- Inne dodatkowe uwagi.

D. Kwestionariusz do rozmowy z tymczasowo aresztowanym

- Liczba zarzucanych czynów.
- Krótki opis głównego zarzucanego czynu.
- Kwalifikacja prawna czynu głównego.
- Organ, który zastosował tymczasowe aresztowanie (prokurator, sąd).
- Organ, do którego dyspozycji pozostaje tymczasowo aresztowany (prokurator rejonowy, wojewódzki, wojskowy, sąd rejonowy, wojewódzki, Sąd Najwyższy).
- Faza postępowania karnego (przygotowawcze, sądowe I instancji, sądowe międzyinstancyjne, sądowe II instancji).
- Uwagi dotyczące zabezpieczenia mieszkania tymczasowo aresztowanego (uzasadnienie wypowiedzi).
- Uwagi na temat zapewnienia opieki nad dziećmi, osobą chorą lub niedołązną pozostającą na utrzymaniu tymczasowo aresztowanego.
- Jak długo jest Pan tymczasowo aresztowany?
- Podstawa tymczasowego aresztowania (matactwo, ukrywanie się utrudnianie postępowania, popełnienie zbrodni, działanie w warunkach recydywy, popełnienie czynu, którego stopień społecznego niebezpieczeństwa jest znaczny, skazany nieprawomocnie).
- Ile razy składał Pan zażalenie do sądu w sprawie tymczasowego aresztowania? Jeżeli tak, czym uzasadniono odmowę?
- Ile razy składał Pan wniosek o uchylenie tymczasowego aresztowania w trybie art. 214 k.p.k. i czym go uzasadniał (postępowanie zakończono, zebrano dowody w sprawie; jest niewinny – nie popełnił czynu; dalsze stosowanie tymczasowego aresztowania może zagrażać życiu lub zdrowiu oskarżonego albo będzie miało ciężkie następstwa dla oskarżonego lub jego rodziny; inne powody)?
- Jeżeli składał Pan wniosek, czym uzasadniono odmowę?
- Ile czasu przebywa Pan w tym areszcie śledczym, zakładzie karnym?
- Uwagi dotyczące warunków bytu w areszcie śledczym lub zakładzie karnym (zaludnienie celi, dopływ światła i powietrza, wilgotność, możliwość załatwiania potrzeb fizjologicznych; ocena).
- Uwagi dotyczące wyżywienia i jego ocena.
- Uwagi dotyczące “wypiski” i możliwości zakupów “na wypiskę”; ocena.
- Uwagi dotyczące możliwości otrzymywania paczek.
- Uwagi dotyczące możliwości mycia się i kąpieli; ocena.
- Uwagi dotyczące stosunku personelu do aresztu śledczego lub zakładu karnego.
- Uwagi dotyczące karania dyscyplinarnego i jego ocena
- Uwagi dotyczące opieki lekarskiej i jej ocena.
- Pana stosunek do podkultury? Czy Pan grypsuje?
- Czy doznał Pan przykrości od innych osadzonych? Jeżeli tak, czy zawiadomił Pan o tym służbę więzienną? Czy dowiedziała się o tym z innego źródła? Jaka była reakcja?
- Uwagi dotyczące podkultury w areszcie śledczym, zakładzie karnym.
- Uwagi dotyczące przyjmowania i załatwiania skarg; ocena.
- Uwagi dotyczące obiegu korespondencji i jego ocena. Czy sądzi Pan, że winę za istniejącą sytuację ponosi: organ dysponujący, służba więzienna czy oba organy, a może są inne tego przyczyny?
- Uwagi dotyczące wyrażania zgody na widzenia z rodziną lub innymi osobami; ocena.

- Uwagi na temat spaceru, jego możliwości, systematyczności itd.; ocena.
- Czy coś zakłóca wypoczynek nocny?
- Uwagi dotyczące możliwości korzystania z prasy i książek; ocena.
- Uwagi dotyczące możliwości korzystania z telewizji; ocena.
- Czy jest Pan zatrudniony przy pracach porządkowych lub pracach odpłatnych? uwagi.
- Czy podczas pobytu w areszcie śledczym lub zakładzie karnym w czasie wykonywania czynności procesowych doznał Pan jakichś nieprzyjemności? Jeżeli tak, czy zgłaszał to komuś? Z jakim skutkiem? Jeżeli nie składał Pan zażalenia, to dlaczego?
- Czy w czasie pobytu w areszcie śledczym lub zakładzie karnym wizytował sędziego penitencjarny lub prokurator penitencjarny?
- Co poza faktem pozbawienia wolności jest największą dolegliwością pobytu w areszcie śledczym lub zakładzie karnym?
- Uwagi dodatkowe.

Metryczka: Wiek, płeć. Czy przed pozbawieniem wolności miał stałe miejsce zamieszkania i czy pracował? Liczba osób na utrzymaniu. Ile razy był karany? Ile razy odbywał karę pozbawienia wolności? Łączny okres pozbawienia wolności. Czy jest recydywistą z art. 60 § 1 k.k. lub art. 60 § 2 k.k.?

E. Kwestionariusz do rozmowy ze skazanym

- Płeć.
- Okres pobytu w danym zakładzie.
- Grupa klasyfikacyjna: pierwszy raz karany, młodociany, recydywista; podgrupa klasyfikacyjna.
- Uwagi na temat warunków bytu w zakładzie karnym i ich ocena.
- Uwagi na temat opieki lekarskiej; jej ocena.
- Uwagi na temat wyżywienia; jego ocena.
- Uwagi dotyczące możliwości zakupów “na wypiskę”; ocena.
- Uwagi o myciu się kąpieli; ocena.
- Uwagi dotyczące traktowania przez funkcjonariuszy; ocena.
- Uwagi dotyczące karania dyscyplinarnego; ocena.
- Pana stosunek do podkultury. Czy pan grypsuje?
- Czy doznał Pan przykrości od innych skazanych? Czy zawiadomił o tym fakcie administrację zakładu i jaka była jej reakcja?
- Co zmieniłby Pan w zakładzie, gdyby to od Pana zależało?
- Czy w ciągu ostatniego roku miał Pan trudności z przekazaniem skargi na postępowanie funkcjonariuszy Służby Więziennej?
- Czy jest Pan zatrudniony odpłatnie lub nieodpłatnie? Uwagi dotyczące warunków zatrudnienia i wynagradzania; ocena.
- Czy ma Pan zastrzeżenia do warunków bhp.
- Uwagi dotyczące widzeń.
- Uwagi dotyczące korespondencji.
- Uwagi dotyczące pracy kulturalno-oświatowej.
- Czy coś zakłóca Pana wypoczynek nocny?
- Uwagi na temat praktyk religijnych.
- Czy skazani są powiadamiani o wizycie w zakładzie karnym sędziego

penitencjarnego? Kiedy ostatnio był w zakładzie sędzia lub prokurator penitencjarny i wizytował celę, w której Pan przebywa?

- Czy utrudnia się kontakt z sędzią lub prokuratorem penitencjarnym?
- Czy w celi jest regulamin?
- Czy wychowawca jest osobą kompetentną?
- Czy wychowawca chętnie udziela pomocy osadzonym? Uwagi i oceny.
- Co zmieniłby Pan w więziennictwie, zakładzie, gdyby to od Pana zależało?

F. Kwestionariusz do rozmowy z pacjentem szpitala więziennego

- Status pacjenta: tymczasowo aresztowany, skazany.
- Wiek i płeć.
- Jest pozbawiony wolności: pierwszy raz, drugi; jest recydywistą specjalnym, zwykłym, wielokrotnym.
- Czy jest Pan inwalidą? Której grupy?
- Jaki jest Pana stosunek do podkultury? Czy Pan grypsuje?
- Okres pozbawienia wolności ogółem.
- Czas obecnego pozbawienia wolności.
- Jak długo oczekiwał Pan na umieszczenie w szpitalu?
- Z jakiego powodu został Pan umieszczony w szpitalu?
- Ile czasu upłynęło od ujawnienia się schorzenia uzasadniającego pobyt w szpitalu? Czy wystąpiło ono podczas obecnego pozbawienia wolności czy wcześniej?
- Czy podczas obecnego pozbawienia wolności, przed umieszczeniem w szpitalu, leczył się Pan na to schorzenie? Jeżeli tak, to gdzie (ambulatoryjnie, szpitalnie)? Uwagi na temat poprzedniego leczenia; jego ocena.
- Czy pytano Pana o zgodę na umieszczenie w szpitalu?
- Czy jest Pan informowany o stanie swego zdrowia?
- Czy prosił Pan o udostępnienie mu dokumentacji lekarskiej? Jeżeli odmówiono, czym argumentowano odmowę?
- Uwagi o sposobie leczenia w szpitalu; jego ocena.
- Uwagi dotyczące otrzymywania leków; ocena.
- Uwagi dotyczące traktowania pacjenta przez personel nie medyczny, średni personel medyczny (pielęgniarki) i lekarzy.
- Gdzie znajduje się ubikacja?
- Gdzie jest usytuowana umywalka?
- Czy może Pan chodzić, poruszać się o własnych siłach?
- Uwagi o wyżywieniu; ocena.
- Czy ma Pan trudności ze spożywaniem posiłków?
- Czy ma Pan trudności z myciem się, kąpielą?
- Czy ma Pan trudności z załatwianiem potrzeb fizjologicznych?
- Liczba osób w celi szpitalnej.
- Czy cela jest otwarta w dzień?
- Uwagi o warunkach bytowych w celi (oświetlenie naturalne i sztuczne, temperatura, dopływ świeżego powietrza, czystość); ocena.
- Czy łóżka są odpowiednie?
- Ocena stanu pościeli. Jak często jest zmieniana?
- Czy coś przeszkadza w wypoczynku nocnym?
- Czy coś zakłóca spokój w czasie dnia?

- Czy pacjenci mogący chodzić odbywają spacerować? Jak często, gdzie i jak długo można spacerować w ciągu dnia?
- Czy i gdzie wolno chorym palić? Czy palenie nie przeszkadza innym pacjentom?
- Jak przedstawia się dostęp do prasy?
- Czy i jaka jest możliwość korzystania z biblioteki?
- Czy i jaka jest możliwość oglądania telewizji?
- Czy można korzystać z usług religijnych?
- Czy można się widywać z rodziną lub innymi osobami?
- Czy doznał Pan przykrości od innych pacjentów?
- Dodatkowe uwagi o pobycie w szpitalu.

G. Kwestionariusz do rozmowy z pacjentem szpitala psychiatrycznego

- Wiek, płeć.
- Wykształcenie.
- Zawód.
- Stan cywilny.
- Czy ma Pan mieszkanie, do którego może wrócić?
- Czy może Pan liczyć na czyjąś pomoc po powrocie ze szpitala? Jeżeli tak, kim jest ta osoba?
- Czy jest Pan ubezwłasnowolniony (częściowo, całkowicie)?
- Odległość szpitala od miejsca zamieszkania.
- Czy wspomniana odległość ma wpływ na częstotliwość odwiedzin osób bliskich?
- Sytuacja materialna Pana o osób, na które może Pan liczyć.
- Czy stać Pana na środki higieny, zakup żywności, papierosy itp.?
- Czy wie Pan, na co jest chory?
- Czy w Pana środowisku rodzinnym, sąsiedzkim lub towarzyskim jest coś, co wywołuje zaburzenia w Pana psychice?
- Ile miał Pan lat, gdy wystąpiły pierwsze symptomy choroby?
- Ile razy był Pan w szpitalu (łącznie z obecnym pobylem)?
- Jak długo jest Pan w tym szpitalu?
- Jak długo (łącznie) przebywał Pan w szpitalach psychiatrycznych?
- Ocena warunków bytowych w tym szpitalu (liczba osób w pokoju, oświetlenie, temperatura, wilgotność, wyposażenie pokoju, możliwość dopływu świeżego powietrza itd.).
- Uwagi dotyczące możliwości załatwiania potrzeb fizjologicznych.
- Uwagi dotyczące możliwości mycia się i kąpieli oraz stanu odpowiednich urządzeń.
- Czy ma Pan szafkę, w której może przechowywać swoje rzeczy?
- Czy ma Pan mydło, grzebień, szczoteczkę i pastę do zębów, przybory do golenia (mężczyźni), podpaski (kobiety)?
- Czy ma Pan ubranie, buty, kurtkę (jesionkę) przystosowane do pory roku?
- Uwagi dotyczące wyżywienia (ilość, jakość); jego ocena.
- Uwagi dotyczące leczenia psychiatrycznego.
- Czy stosowano wobec Pana w tym szpitalu przymus fizyczny lub szczególne środki bezpieczeństwa (kaftan, pasy itd.)? Jakże? Ile razy? Uwagi na ten temat.
- Czy bierze Pan udział w terapii zajęciowej? Jakże ma Pan uwagi na ten temat?
- Czy jest Pan przyuczony do zawodu? Uwagi na ten temat.
- Czy jest Pan zatrudniony odpłatnie? Jeśli tak, jaką pracę Pan wykonuje i ile Pan

zarabia?

- Czy cierpi Pan na jakieś choroby somatyczne? Na jakie? Jak długo?
- Czy jest Pan leczony na choroby somatyczne? Na jakie? Uwagi na ten temat.
- Czy jest Pan zdolny do uczestnictwa w zajęciach sportowych? Jeśli tak, w jakich zajęciach bierze Pan udział i jak często?
- Uwagi dotyczące traktowania pacjenta przez personel.
- Uwagi dotyczące traktowania pacjenta przez innych pacjentów.
- Uwagi dotyczące odwiedzin. Kto i jak często Pana odwiedza?
- Uwagi dotyczące korespondencji.
- Czy w szpitalu tym znalazł się Pan z własnej woli, czy pod przymusem?
- Czy uważa Pan, że jest niesłusznie trzymany w szpitalu, jeśli tak, dlaczego?
- Czy w jakiś sposób protestował Pan przeciwko pobytowi w szpitalu i z jaką spotkał się Pan reakcją?
- Czy jest coś, co sprawia panu podczas pobytu w szpitalu szczególną dolegliwość?
- Czy uczestniczy Pan w praktykach religijnych? Uwagi na ten temat.
- Uwagi dotyczące zajęć kulturalno-oświatowych.
- Uwagi dotyczące dostępu do biblioteki i korzystania z prasy.
- Dodatkowe uwagi o pobycie w szpitalu.

H. Kwestionariusz do rozmowy z pacjentem izby wytrzeźwień

- Gdzie i w jakich okolicznościach pił Pan alkohol?
- Gdzie zatrzymano Pana celem dowiezienia do izby wytrzeźwień?
- O której godzinie został Pan zatrzymany i w jakich okolicznościach?
- Kto Pana zatrzymał?
- Kto Pana przetransportował?
- Czy decyzja o zatrzymaniu Pana w celu dowiezienia do izby wytrzeźwień była słuszna?
- Czy uważa Pan, że można było postąpić z nim inaczej?
- Uwagi dotyczące traktowania pacjenta w czasie zatrzymania i transportowania?
- W jaki sposób badano w izbie wytrzeźwień stan Pana nietrzeźwości?
- Czy żądał Pan przeprowadzenia badania na zawartość alkoholu w organizmie?
- Czy badał Pana lekarz? Uwagi na ten temat.
- Uwagi o warunkach rozbierania się i ubierania w koszulę lub inną odzież zastępczą.
- Uwagi o odbieraniu dokumentów, pieniędzy, przedmiotów wartościowych i rzeczy osobistych celem złożenia ich w depozycie.
- Uwagi o myciu pacjenta lub możliwości mycia się.
- Uwagi dotyczące traktowania pacjenta do momentu ulokowania go w sali.
- Czy stosowano wobec Pana szczególne środki przymusu? Czy był Pan przypinany pasami lub obezwładniony w inny sposób? Ocena stosowania tego środka.
- Jak długo był Pan obezwładniony?
- Czy wskutek stosowania takiego środka doznał Pan jakichś uszkodzeń lub szczególnych dolegliwości?
- Czy w sali, w której Pan przebywał, można było przywołać opiekuna zmianowego lub inną osobę z personelu izby wytrzeźwień? Jeśli tak, w jaki sposób?
- Ile osób było w tej samej sali?
- Czy były trudności z załatwianiem potrzeb fizjologicznych?
- Czy w sali była właściwa temperatura?

- Czy można było dostać coś do picia?
- Czy ktoś kontrolował zachowanie pacjentów w sali? Jak często i w jaki sposób?
- Czy spotkało Pana coś złego lub nieprzyjemnego ze strony innych pacjentów?
- Czy spotkało Pana coś złego lub nieprzyjemnego ze strony personelu?
- Czy w czasie zwolnienia z izby wytrzeźwień zwrócono Panu wszystkie rzeczy osobiste, dokumenty i pieniądze?
- Czy uważa Pan, że zwolnienie z izby wytrzeźwień nastąpiło we właściwym momencie?
- O której został Pan zwolniony z izby wytrzeźwień?
- Czy miał Pan pieniądze na opłacenie pobytu w izbie wytrzeźwień i dowozu do niej? Czy zapłacił Pan, czy należność potrącono z Pana depozytu pieniężnego? Czy zostawiono Panu pieniądze na opłacenie przejazdu do miejsca zamieszkania?
- Dodatkowe informacje o zatrzymaniu, doprowadzeniu i pobycie w izbie wytrzeźwień.

Metryczka: Wiek, stan cywilny, wykształcenie, zawód, praca. Liczba pobytów w izbie wytrzeźwień. Problemy z alkoholem. Leczenie odwykowe. Inne dane lub spostrzeżenia dotyczące pacjenta.

Informacje pochodzące od personelu izby wytrzeźwień: Powód zatrzymania, godzina zatrzymania, związek zatrzymania z ewentualnym popełnieniem przestępstwa lub wykroczenia. Stan alkoholu we krwi (sposób ustalenia nietrzeźwości). Stwarzane problemy. Poprzednie pobyty. Dane o uregulowaniu należności. Dodatkowe informacje.

Lustracja obejmuje również dokumentację jednostki (placówki)¹⁶, a więc: dzienniki, księgi, akta osobowe itd., prowadzone przez jej administrację. Są one cennym materiałem ilustrującym funkcjonowanie jednostki i postępowania z osobami pozbawionymi wolności. Dokumentację przegląda się zazwyczaj po zakończeniu rozmów z osobami pozbawionymi wolności.

Ostatnim etapem lustracji jest ponowne spotkanie lustratorów z kierownictwem jednostki (placówki) i innymi członkami personelu, a także z zaproszonymi – w związku z lustracją – sędziami, prokuratorami itd. podczas tej fazy lustracji przedstawia się ustnie wstępne ustalenia i wysłuchuje wyjaśnień kierownika jednostki oraz innych osób obecnych na spotkaniu.

Z lustracji sporządza się sprawozdania. Niejednokrotnie służą one do opracowywania zbiorczych raportów obrazujących stan przestrzegania praw osób pozbawionych wolności przebywających w jednostkach określonego typu.

3. Przekazywanie wyników lustracji

Rzecznik praw obywatelskich przekazuje sprawozdania i raporty z lustracji kierownikowi lustrowanej jednostki, jej organom zwierzchnim i innym kompetentnym instytucjom zajmującym się ochroną praw i wolności człowieka. Adresatów sprawozdań i raportów zwykle się prosi o wyrażenie opinii o zawartych w nich ustaleniach i wnioskach oraz o przekazanie swego stanowiska rzecznikowi.

Na podstawie wyników lustracji rzecznik kieruje również wystąpienia do organów bądź instytucji, w których działalności stwierdził naruszenie praw osób pozbawionych wolności, w tym również do centralnych i terenowych organów władzy i administracji.

¹⁶ Analiza dokumentów pozwala się zorientować m.in. w: legalności przetrzymywania niektórych osób w określonej jednostce (placówce), przestrzeganiu przepisów dotyczących przedłużania okresu pobytu osób pozbawionych wolności, zgodności z prawem stosowania szczególnych środków bezpieczeństwa.

4. Uwagi końcowe

Lustracje przeprowadzane przez rzecznika praw obywatelskich i jego przedstawicieli stanowią wyjątkową wartość poznawczą i przyczyniają się do lepszego przestrzegania praw osób pozbawionych wolności. Ich wyniki są cenne i dlatego, że już wyeliminowały z działalności niektórych jednostek (placówek) wiele środków i metod szkodliwych, bezprawnych i niegodnych człowieka.

Ocenianie lustracji przeprowadzonych przez rzecznika praw obywatelskich i jego przedstawicieli oraz formułowanie na ich podstawie wniosków powinno być z konieczności czynione z wielką ostrożnością. Dotyczą one bowiem wyjątkowo delikatnej i złożonej materii, jaką są prawa człowieka i ich ochrona, człowieka pozbawionego wolności. Ponadto należy pamiętać, że owe oceny i wnioski są formułowane przede wszystkim na podstawie informacji uzyskiwanych w czasie przeprowadzania lustracji. Istnieje bowiem zawsze chęć ukrycia części prawdy zarówno przez personel danej jednostki (placówki), jak i osoby pozbawione wolności. Chodzi tu głównie o informacje niekorzystne dla nich, a lustratorzy nie są przecież w stanie wszystkiego dostrzec i opisać.

Doświadczenie wyniesione z wieloletniej działalności lustracyjnej pozwoliło rzecznikowi praw obywatelskich objąć lustracją kolejne, nowe jednostki (placówki), zwiększyć zakres badań, a także przeprowadzać je rzetelniej. Początkowo lustracji dokonywano w jednostkach niemal wyłącznie przeznaczonych dla dorosłych, później objęto nimi również placówki przeznaczone dla nieletnich. Przez pewien czas koncentrowano się na aresztach śledczych i zakładach karnych lub na nie istniejących już ośrodkach przystosowania społecznego. Po pewnym czasie przystąpiono do badań aresztów policyjnych (dziś nazywanych policyjnymi izbami zatrzymań), schronisk i zakładów poprawczych, policyjnych izb dziecka, szpitali psychiatrycznych oraz izb wytrzeźwień. Dzisiaj przeprowadza się lustracje niemal we wszystkich jednostkach, w których przebywają osoby pozbawione wolności. W pierwszych latach działalności lustrującej interesowano głównie warunkami bytowymi i postępowaniem wobec osób pozbawionych wolności, poprzestając na poznawaniu podstawowych środków oddziaływania stosowanych w danej jednostce (nauka, praca i zajęcia kulturalno-oświatowej). Gdy przedmiotem badań stały się inne ośrodki wychowawcze, opiekuńcze, resocjalizacyjne, o charakterze prewencyjnym i represyjnym, zaczęto się również interesować wykonywaniem środków dyscyplinujących, stosowaniem szczególnych środków przymusu (tj. pasów obezwładniających, kaftanów bezpieczeństwa, umieszczaniem w celach izolacyjnych, celach zabezpieczających, itd.).

W tym miejscu warto przytoczyć wypowiedź funkcjonariuszy Służby Więziennej Centralnego Zarządu Zakładów Karnych, będącą odpowiedzią na mój referat wygłoszony na posiedzeniu Zakładu Kryminologii i Polityki Kryminalnej Uniwersytetu Warszawskiego w 1993 r., poświęcony skargom więźniów kierowanym do rzecznika praw obywatelskich oraz lustracjom przeprowadzanym przez niego w jednostkach penitencjarnych:

“Dopóki Rzecznik Praw Obywatelskich i jego przedstawiciele, lustrując areszty śledcze i zakłady karne, interesowali się warunkami bytowymi i niektórymi środkami resocjalizacyjnymi, dopóty kierownictwo więzienia było spokojne. Nie przejawiano żadnego zdenerwowania lub obaw o wyniki lustracji. Co najwyżej, można się było spodziewać stwierdzenia przez niego lub jego przedstawicieli uchybień powszechnie znanych, wielokrotnie powtarzanych. Natomiast kiedy podczas tych lustracji zaczęto penetrować obszary szczególnie drażliwe, po części wstydlive, stanowiące tabu, zarezerwowane dla lustracji wewnętrznych, wzrósł niepokój władz więziennych, a tym samym zmienił się stosunek do lustracji przeprowadzanych przez rzecznika; podchodzono do nich o wiele poważniej”.

Na zakończenie należy podkreślić fakt ciągłego usprawniania techniki lustracyjnej i objęcia badaniami dokumentacji jednostek, czego wcześniej nie czyniono.

Mimo wielu korzystnych zmian wyrażających się wzrostem podmiotowości prawnej

osób pozbawionych wolności, mniej licznymi naruszeniami praw i godności tych osób, lustracja jest nadal potrzebna. Powszechnie wiadomo jak wiele zrobiono w dziedzinie ochrony praw osób przebywających w aresztach śledczych i zakładach karnych, jednak nie można powiedzieć, że zrobiono już wszystko. Sama świadomość, iż lustracje są przeprowadzane skuteczniej, zapewnia ochronę praw osób pozbawionych wolności. Dziś trudno już wyobrazić sobie zaniechanie tej działalności przez rzecznika praw obywatelskich i jego przedstawicieli. Prawdopodobnie miałyby to ujemne konsekwencje dla przestrzegania praw osób pozbawionych wolności.

Hermán Reyes

Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża

ODWIEDZANIE WIĘŹNIÓW “POLITYCZNYCH” PRZEZ MIĘDZYNARODOWY KOMITET CZERWONEGO KRZYŻA*

1. Wprowadzenie

Dla wielu odwiedzanie więźniów przez Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża (dalej: MKCK lub Komitet) kojarzy się z paczkami, którymi obdarowywano jeńców wojennych podczas II wojny światowej. Ostatnio słyszano o jeńcach wojennych repatriowanych pod auspicjami MKCK pod koniec krótkotrwałej wojny na Falklandach (Malwinach) w 1982 r. oraz o odwiedzanych przez MKCK irańskich i irackich jeńcach wojennych wziętych do niewoli podczas wojny Iraku z Irakiem w latach 1980-1988. W 1991 r. media poinformowały o odwiedzinach MKCK u jeńców pojmanych przez siły ONZ podczas wojny w Zatoce Perskiej. Donoszono także o powstałych kontrowersjach na skutek pogwałcenia niektórych postanowień konwencji genewskiej¹⁷ oraz o nie zezwoleniu MKCK na odwiedzinach jeńców koalicji wziętych do niewoli przez Irak podczas wspomnianego konfliktu.

Podjęcie działań mających na celu ochronę i pomoc zarówno cywilnym, jak i wojskowym ofiarom konfliktu zbrojnego jest jedną z tradycyjnych ról MKCK. Cztery konwencje genewskie z 1949 r. i ich protokoły dodatkowe z 1977 r. uprawniają MKCK do odwiedzania jeńców wojennych i osób cywilnych: więźniów, internowanych i/lub tymczasowo aresztowanych w każdym miejscu pozbawienia wolności, ilekroć istnieje tam międzynarodowy konflikt zbrojny¹⁸.

W przypadku niemiędzynarodowego konfliktu zbrojnego (np. wojny domowej) stosuje się tylko art. 3¹⁹, wspólny dla wszystkich konwencji, oraz *II Protokół dodatkowy*²⁰. W takim przypadku wszystkie osoby pozbawione wolności z powodu istniejącego konfliktu, a więc zarówno kombatanci, jak i osoby cywilne powinny być objęte opieką MKCK.

Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża odwiedza także więźniów w państwach, w których istniejący konflikt nie daje się tak wyraźnie zdefiniować, jak w wyżej wymienionych przykładach. Odnosi się to do sytuacji, które można określić mianem

**ICRC Visits to “Political” Prisoners*. Tłumaczenie Andrzeja Kremplewskiego za zgodą Autora. Tekst jest publikowany po raz pierwszy. Pragnę podziękować pani Joannie Gadomskiej, oraz panom Andrzejowi Rzeplińskiemu i Jarosławowi Utrat-Mileckiemu za Ich uwagi do pierwszej wersji przekładu (*przyp. tłum.*).

¹⁷ W przypadku odwiedzin jeńców wojennych jest powoływana *III Konwencja genewska o traktowaniu jeńców wojennych z 1949 r.*

Polska ratyfikowała ją 26 X 1954 r. (Dz.U. z 1956 r., nr 38, poz. 171). Poprawiony tekst *Konwencji* opublikowano także [w:] *Międzynarodowe prawo konfliktów zbrojnych. Prawo przeciwojenne. Zbiór dokumentów* (pod. red. M. Flemminga), Wyd. Agencja Artekon, Warszawa 1991 (*przyp. tłum.*).

¹⁸ Wyjaśnienia wymaga odróżnienie “praw człowieka” od “międzynarodowego prawa humanitarne”, dwóch ściśle związanych gałęzi międzynarodowego prawa publicznego. Międzynarodowe prawo humanitarne powstało w celu złagodzenia cierpień człowieka w czasie wojny (obecnie – w czasie międzynarodowego konfliktu zbrojnego). Prawa człowieka odnoszą się do okresu pokoju. Te dwa systemy dysponujące różnymi instrumentami i mechanizmami funkcjonowały razem w kilku minionych dziesięcioleciach zarówno w odniesieniu do zasad, jak i ich implementacji.

¹⁹ Wyraża on podstawowe zasady zawarte w *Powszechnej deklaracji praw człowieka*.

²⁰ Zawiera on – wraz z *I Protokołem* – zasady odpowiadające “bezwzględny zakazom” (tj. zakazom niezmiennym) wyrażonych w instrumentach praw człowieka.

“zaburzeń wewnętrznych” lub “konfliktu wewnętrznego” i do których konwencje genewskie nie mają zastosowania²¹. W takich przypadkach MKCK jako niezależna, neutralna organizacja musi, bez względu na stopień konfliktu, uzyskać zgodę “władzy przetrzymującej” (tzn. konkretnego rządu, organizacji “powstańczej” itd.) na odwiedzinę uwięzionych.

Możliwościami zastosowania międzynarodowego prawa humanitarnego oraz “podatności” więźniów na odwiedzinę delegatów i lekarzy MKCK w tych okolicznościach są poświęcone inne prace²².

2. Odwiedzanie więźniów przez MKCK w sytuacjach konfliktu, nie objętego międzynarodowym prawem humanitarnym

Międzynarodowy komitet Czerwonego Krzyża odwiedza więźniów także w sytuacjach nie objętych międzynarodowym prawem humanitarnym. Odwiedzającymi są zespoły delegatów, w tym lekarze MKCK²³. Bardziej specjalistyczne medyczne aspekty odwiedzin oraz specyficzna rola lekarza MKCK, szczególnie w stwierdzeniu stosowania tortur oraz niesieniu pomocy ich ofiarom, są tematem osobnego artykułu²⁴.

Aby zrozumieć rzeczywisty przebieg odwiedzin i ich cele, należy wyjaśnić podstawowe kwestie:

KTO? DLACZEGO? W JAKI SPOSÓB?

2.1. Kim są więźniowie odwiedzani przez MKCK?

Wybór uwięzionych, o których odwiedzanie ubiega się MKCK, w przeciwieństwie do tych, którzy nie mieszczą się w tej kategorii, powinien być bardzo elastycznie dostosowany do okoliczności. W wielu przypadkach będą to tylko osoby pozbawione wolności z powodu zaistnienia sytuacji konfliktowej.

W innych okolicznościach, gdy różnice pomiędzy poszczególnymi kategoriami więźniów nie są precyzyjnie zdefiniowane, MKCK będzie inicjować odwiedzinę wszystkich więźniów i dopiero wtedy ustali tych, którym są one najbardziej potrzebne.

W żadnym przypadku MKCK nie jest zainteresowany rodzajem przestępstwa, które jest domniemaną podstawą uwięzienia. Dla MKCK nie ma znaczenia, czy więzień jest zatrzymany w związku z oskarżeniem o “działalność wywrotową”, sabotaż, “terroryzm” czy na innej podstawie lub w ogóle bez żadnej podstawy. Więźniowie ci mogą być – i często są – postrzegani przez przetrzymujące ich władze jako np. “wrogowie państwa”, “wywrotowcy”, “bandyci”, “oprawcy lub współpracownicy poprzedniego reżimu”, a sami więźniowie mogą się określać “więźniami politycznymi”, bojownikami o wolność” itd. MKCK nie podejmuje dyskusji również na ten temat.

Przyczyną niekwalifikowania przez zespoły delegatów MKCK odwiedzanych więźniów jest pragnienie zachowania neutralności w tym sensie, że ważne są dla nich względy humanitarne, a nie polityczne. Więźniowie wspomnianych kategorii są bardziej “podatni” – o czym niżej – na pewne nadużycia niż “normalni” więźniowie albo uwięzieni na podstawie prawa powszechnie obowiązującego. Tak więc MKCK nie komentuje

21 W tym przypadku MKCK stosuje humanitarne “prawo inicjatywy” zdefiniowane w jego statutach i uznane przez państwa członkowskie Międzynarodowej Konferencji Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężycy. Zob. *Statutes of the International Red Cross and Red Crescent Movement*, “International Review of the Red Cross” 1988, nr 262.

22 ICRC *Protection and Assistance Activities in Situation not Covered by International Humanitarian Law. Policy Paper*. “International Review of the Red Cross” 1988, nr 262 N. Rodley, *The Treatment of Prisoners under International Law*. Clarendon Press Oxford, UNESCO, 1987.

23 “Zespół” MKCK odwiedzający więźniów składa się z pewnej liczby członków, w tym przynajmniej jednego lekarza; wszyscy są delegatami Komitetu. W niniejszym opracowaniu termin “zespół” będzie używany w znaczeniu grupy.

24 H. Reyes, R. Russbach, *The Role of the Doctor in ICRC Visits to Prisoners*, “International Review of the Red Cross” 1991, nr 284.

rzeczywistych lub domniemanych podstaw zatrzymania więźniów ani ustawodawstwa, na podstawie którego zostali oni pozbawieni wolności (np. specjalne prawa stanu wyjątkowego, stanu wojennego, zastosowanie “normalnego kodeksu karnego” lub wyjątków od niego, zatrzymanie administracyjne lub, po prostu, uwięzienie nie oparte na żadnej podstawie prawnej)²⁵.

Komitet nie posługuje się faktycznie żadną specjalną definicją “więźniów politycznych”. Jeśliby nawet ją stosował, nie byłaby ona zbyt użyteczna, gdyż być może w ogóle nie ma państwa, które przyznałoby się, że przetrzymuje więźniów politycznych. Dlatego z ogólnego terminu “więźniowie polityczni”, często używanego przez społeczeństwo oraz media, MKCK oficjalnie nie korzysta. Komitet nie czyni rozróżnień pomiędzy tymi więźniami, których uznano za “więźniów sumienia”, a tymi, którzy używali przemocy do własnych celów.

Przestępstwa “o charakterze politycznym” mogą być ogromnie zróżnicowane; zależy to od państwa i jego szerokiego spektrum kryteriów wyróżniania ich sprawców. Najczęściej – ze względu na dogodność²⁶ - używa się pojęcia “więźniowie niebezpieczni” (*security prisoners*). Szare strefy występujące pomiędzy różnymi grupami tych więźniów powodują, że kategorie odwiedzane przez MKCK mogą być – w zależności od sytuacji – bardzo zróżnicowane.

2.2. Dlaczego MKCK odwiedza tę kategorię więźniów?

Jakie są cele odwiedzin więźniów w sytuacji zaburzeń wewnętrznych lub konfliktów?

Są trzy główne cele odwiedzania więźniów przez MKCK. Można je jeszcze podzielić na wiele różnych podgrup, oczywiście z wieloma zróżnicowanymi konsekwencjami, uwzględniając odmienności tak znaczne, jak różnice między Afganistanem a Zairem (biorąc przypadkowo dwa alfabetycznie odległe przykłady). Trzy główne cele są następujące:

- a) zapobieganie zaginięciom wymuszonym (*forced disappearances*),
- b) zapobieganie torturom,
- c) ocena materialnych i psychologicznych warunków izolacji.

Ad a) Zaginięcia wymuszone

W sytuacjach konfliktu wewnętrznego lub zaburzeń często dochodzi do masowych aresztowań i uwięzienia – z wyżej wymienionych przyczyn – dużej liczby osób. Poza zaginięciami będącymi następstwem skomplikowanej sytuacji mogą się zdarzyć zaginięcia ludzi uwięzionych w utajonych miejscach lub – w skrajnych przypadkach – może dochodzić do umyślnego ich eliminowania.

Owe zaginięcia wymuszone zdarzają się wówczas, gdy władze danego państwa decydują się aresztować i uwięzić pewną część populacji, nie potwierdzając jednak faktu umieszczenia danych osób w więzieniach. Ten rodzaj sytuacji, oprócz udręki zatrzymanych i ich rodzin, jest prawdopodobnie najbardziej niebezpieczny, ponieważ trudno wskazać władze odpowiedzialne za los osób uwięzionych w taki sposób. Mogą się zatem zdarzać egzekucje doraźne (poprawnym terminem jest “egzekucja pozasądowa”), uwięzienie w utajonych miejscach przez długi okres, bez oficjalnego potwierdzenia tego faktu.

²⁵ Nie oznacza to, że MKCK nie wnika w aspekty prawne. Jeśli np. ustalono, że powolność postępowania sądowego jest powodem przetrzymywania w izolacji przez wyjątkowo długi czas kilku lub wielu więźniów, Komitet może się bezpośrednio skontaktować z władzami sądowymi, w których gestii pozostaje sedno sprawy.

²⁶ Innych określeń używa się w specyficznych okolicznościach i w porozumieniu z lokalnymi władzami, które dokonały zatrzymania. Stosuje się takie terminy, jak “więźniowie prawa powszechnego (*common-law*), których przestępstwa są motywowane politycznie”, lub “więźniowie zatrzymani w związku z obecną sytuacją konfliktową”. Komitet nigdy nie używa określeń poniżających, takich jak “przestępcy”, “wywrotowcy”, “terrorysty”, nawet jeśli stosuje się je oficjalnie w danym państwie.

Zaginienia wymuszone mogą się zdarzać także wtedy, gdy grupa nie będąca “uznaną władzą” (np. partyzantka [*guerilla*] lub specyficzna organizacja) decyduje się uprowadzić, przetrzymać lub skrycie zabić grupę ludzi (inna forma egzekucji pozasądowych).

Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża odwiedza zazwyczaj masowo aresztowanych, gdyż tam może dojść do kontaktu z oficjalną władzą, którą Komitet stara się zmusić do wzięcia na siebie odpowiedzialności za uwięzienie tych osób.

Jest rzeczą oczywistą, że komitetowi niełatwo jest żądać pozwolenia na odwiedzanie ludzi, których miejsca pobytu władze przetrzymujące nie chcą ujawnić, jeżeli oczywiście osoby te w ogóle jeszcze żyją. Jednakże MKCK podczas odwiedzin napotka inne osoby (które nie zaginęły) i wówczas dokłada starań, aby uzyskać od nich niezbędne informacje o miejscach pobytu tych osób, o których wiadomo, że zostali zatrzymani lub uprowadzeni.

Dzięki informacjom uzyskanym w wyniku wywiadów (przeprowadzanych w sposób opisany poniżej) MKCK interweniuje – w razie konieczności – na najwyższych szczeblach władzy w celu:

- a) odwiedzenia osób, które zniknęły, jeżeli jeszcze żyją;
- b) uzyskania od władz potwierdzenia istnienia tych osób;
- c) zapobieżenia zaginięciom w przyszłości.

Ad b) Tortury

Tortury są zjawiskiem światowym²⁷. Są stosowane w wielu państwach, w których często dochodzi do konfliktów i zaburzeń wewnętrznych. Jest to zapewne głównym uzasadnieniem odwiedzin takich organizacji, jak MKCK²⁸.

Tortury zostały powszechnie potępione w rezolucjach i deklaracjach ONZ, a także w *Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania* ONZ z 1984 r., w konwencjach praw człowieka i międzynarodowym prawie humanitarnym, w deklaracjach regionalnych oraz w *Deklaracji tokijskiej* z 1975 r. Światowego Stowarzyszenia Medycznego (World Medical Association) i w wielu innych aktach.

Więźniowie należący do kategorii odwiedzanej przez MKCK są szczególnie narażeni na torturowanie, ponieważ w wielu przypadkach są oni uznawani za “wrogów” przez tych, którzy ich przetrzymują.

Stosowanie tortur uzasadnia się różnymi pretekstami lub “przyczynami”; czasami jest to “metoda” przesłuchiwania, czasami chęć uzyskania “wyznania”, a czasami ukarania; zawsze jednak chodzi o to, aby sterroryzować i złamać jakąkolwiek wolę oporu. Tortury są rozpowszechnionym narzędziem polityki państw, stosowanym w celu psychicznego zniszczenia osób uznawanych za wrogów²⁹.

Celem MKCK odwiedzającego więźniów poddanych torturom nie jest ani publiczne zdemaskowanie tego zjawiska, ani stawianie oprawców pod pręgierzem. Byłoby to bowiem tylko powtórzeniem tego, co już robią inne organizacje. Komitet pragnie położyć kres torturom.

Jego delegaci, w tym lekarze, często jedyne osoby mające rzeczywiście bezpośredni dostęp do ofiar tortur wciąż pozostających w izolacji, czynią wszystko, aby pomóc im w możliwie najlepszy sposób. Co ważniejsze, dzięki odwiedzinom delegaci mogą zebrać wystarczającą ilość informacji pozwalających w niezbytym sposobie przedstawić wykroczenia

²⁷ Odwołania byłyby zbyt liczne, aby je tutaj wskazać. Zob. publikacje Amnesty International, zwłaszcza “Annual Report” 1991.

²⁸ Zob. także A. Cassese, *The European Committee for Prevention of Torture [w:] The International Fight Against Torture*, EUI, Florence 1991.

²⁹ Zob. m.in. *Torture in the Eighties*, Amnesty International 1984; *The torture Report*, British Medical Association 1986 (zaktualizowano go w 1992 r.).

władz i próbować położyć kres tym praktykom.

Tortury były definiowane przez różne organizacje³⁰. Komitet nie ma własnej definicji, lecz w razie potrzeby odwołuje się do już istniejących. Ma to pewne oczywiste zalety. Przede wszystkim MKCK może interweniować w tych wszystkich przypadkach, w których cierpienie psychiczne i/lub somatyczne jest spowodowane torturami lub brutalnym postępowaniem wobec więźniów, bez tłumaczenia tego faktu jakąkolwiek określoną definicją tortur. Ponadto pozwala to MKCK interweniować nawet wtedy, gdy cierpienie jest wynikiem stosowania środków określanych w niektórych państwach mianem “sankcji zgodnych z prawem”. Rezygnując z jakiegokolwiek definicji MKCK pozostawia sobie pełną swobodę takiej interwencji, jaką uważa za najlepszą dla odwiedzanych więźniów.

Interwencja zapobiegająca torturom zakłada, że zespoły MKCK odwiedzające więźniów mają dostęp do rzeczywistych ofiar takich praktyk. Osoby te są zwykle odwiedzane po fakcie, tj. w miejscach uwięzienia, gdzie normalnie tortury nie są stosowane lub nie stosuje się ich dłużej (torturuje się zwykle za zamkniętymi drzwiami i rzadko, jeśli w ogóle, delegat MKCK będzie tego bezpośrednim świadkiem). Więźniowie podczas rozmów z delegatami mają sposobność wytłumaczyć, jak byli traktowani przez cały czas uwięzienia.

Bezpośredni dostęp do więźniów (o czym niżej) służy nie tylko zdobywaniu bezpośrednich i aktualnych informacji o stosowaniu tortur, lecz także ochronie więźniów przed ponownym torturowaniem³¹.

Odwiedziny MKCK dają także bardziej ogólnoprewencyjny skutek; sama obecność delegatów w miejscach uwięzienia działa odstrasżająco na tych, którzy mogliby stosować tortury w przyszłości.

Ad c) Materialne i psychologiczne warunki izolacji

Podczas odwiedzania miejsc izolacji (*places of detention*)³² zespoły NKCK oceniają warunki bytowe w najszerszym znaczeniu tego słowa. W niektórych miejscach są one gorsze niż warunki więźniów podległych prawu powszechnemu, w innych wprost przeciwnie.

Gdy warunki bytowe są szczególnie złe, mogą być one uznane za formę niehumanitarnego lub poniżającego traktowania uwięzionych. Mogą być one rezultatem rozmyślnego działania spowodowanego szczególnie – jak wskazano wyżej – charakterem tych więźniów, ale mogą też być wynikiem ubóstwa, niedostatecznych środków, będących następstwem konfliktu, zaniedbania lub innych przyczyn. Sytuacja w więzieniach³³ może być czasem skrajnie zła dla wszystkich osadzonych, niezależnie od ich statusu. Komitet z największym wysiłkiem oddziałuje na władze więzienne, aby zmieniły te warunki. Jego interwencje powinny wpływać na polepszenie sytuacji wszystkich więźniów.

Jeśli warunki uwięzienia są jednoznaczne z faktycznymi torturami (rozmyślnie

30 Zob. definicje przyjęte przez Amnesty International (1975), *Deklarację tokijską* z 1975 r. Światowego Stowarzyszenia Medycznego, *Konwencję w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania* ONZ z 1984 r.

Polska jest stroną tej *Konwencji*; tłumaczenie polskie – Dz.U. z 1989 r., nr 63, poz. 378. Poprawioną wersję tłumaczenia opublikowano [w:] *Prawa człowieka a policja. Wybór dokumentów Rady Europy i ONZ* (pod red. Nauk. A. Rzeplińskiego), wyd. CSP, Legionowo 1992 (*przyp. Tlum.*).

O różnicy między torturami a okrutnym, niehumanitarnym lub poniżającym traktowaniem zob. N. Rodley, wyd. cyt., rozdz. 3.

31 Ukrywanie represji stosowanych wobec więźniów, którzy rozmawiali z delegatami MKCK podczas ich odwiedzin, jest jedną z głównych przyczyn ich kontynuowania. Zob. pkt 2.3.3.

32 “Izolacja” (*detention*) nie jest w tym tekście rozumiana w sensie prawniczym, synonimicznie z “uwięzieniem” (*imprisonment*) i nie oznacza żadnego specyficznego stadium postępowania prawnego.

33 Tutaj także terminy, jak więzienie (*prison*), areszt (*jail*), miejsce izolacji (*place of detention*) są synonimiczne i nie mają związku z legalnym pobytom osób zatrzymanych w tych instytucjach.

ohydne warunki bytowe, brutalne i okrutne działania “dyscyplinujące”, dotkliwa psychologiczna presja wywierana na odwiedzane osoby itd.), Komitet interweniuje tak samo, jak w wypadku jakiegokolwiek innej formy tortur (o czym była mowa w pkt. b.) i znów celem nie jest jedynie ocena sytuacji, lecz spowodowanie pozytywnych zmian istniejących warunków.

Szczególne role w ocenianiu warunków bytowych przypada lekarzowi MKCK. Wszystkie kwestie związane ze zdrowiem więźniów są przedmiotem najwyższej troski³⁴.

Po sprecyzowaniu trzech celów odwiedzania więźniów pozostają do wyjaśnienia warunki, w jakich MKCK odwiedza więźniów, stanowiących kategorię interesującą Komitet.

2.3. W jaki sposób odwiedza się więźniów i jakie są tego rezultaty?

Jak już wspomniano, wizyty więźniów, niezależnie od okoliczności, są przeprowadzane przez zespoły delegatów, w tym lekarzy, którzy mają do nich bezpośredni dostęp.

Jest rzeczą normalną, że w celu uzyskania owego dostępu MKCK prowadzi wcześniej negocjacje z władzami przetrzymującymi więźniów. Podczas tych negocjacji Komitet narzuca pewne warunki, których mogą nie akceptować dane władze. Są one jednak warunkami *sine qua non* i nie podlegają negocjacji. Postanowiono, że MKCK w ogóle nie odwiedza więźniów, jeśli wizyty nie mogą przebiegać zgodnie z jego warunkami.

Istnieją trzy główne warunki, których spełnienia domaga się MKCK:

- Dostęp do wszystkich więźniów we wszystkich miejscach izolacji.
- Wywiady z więźniami na osobności.
- Prawo do powtórzenia odwiedzin.

Każdy z tych warunków wymaga wyjaśnienia i rozwinięcia.

2.3.1. Dostęp

- do wszystkich więźniów...

Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża nie uzyskuje automatycznie dostępu do wszystkich więźniów, którzy – zgodnie z jego oceną – powinni być uwzględnieni podczas odwiedzin. Komitet negocjuje prawo dostępu do tej kategorii więźniów. Oznacza to, że niezależnie od nadanego oficjalnie przez władze statusu różnym grupom więźniów (więźniowie niebezpieczni, “terrorysty”, członkowie opozycji itd.) MKCK postrzega ich jako tych, z którymi chce się widzieć. Co więcej, MKCK żąda widzeń z tymi więźniami bez względu na to, w jakim stadium procesu znajduje się ich sprawa (np. więźniowie w trakcie postępowania przygotowawczego, oczekujący na proces, w toku procesu, skazani).

Zbyteczne jest twierdzenie, że może to niekiedy skomplikować negocjacje na szczeblu rządu, gdyż różne władze są odpowiedzialne za różne kategorie więźniów. Na przykład ministerstwo spraw wewnętrznych może odpowiadać za wszystkich skazanych, natomiast ministerstwo bezpieczeństwa państwowego za tych, którzy są wciąż jeszcze przesłuchiwani. Niekiedy wojsko, policja lub inne formacje izolują różne grupy więźniów, co jeszcze bardziej komplikuje pertraktacje.

Negocjacje, z należycie wyjaśnionymi warunkami MKCK, są konieczne nawet wtedy, gdy MKCK działa na podstawie konwencji genewskich. Łatwo jest wyjaśnić, dlaczego takie negocjacje są ważne, zwłaszcza we wspomnianych już sytuacjach “wewnętrznego konfliktu i zaburzeń wewnętrznych”, gdy nie istnieją pisemne gwarancje³⁵.

34 Łącznie z ustaleniem tożsamości i interwencją w przypadku tortur. Zob. przypis 8.

35 Zasięg działalności MKCK na obszarze nie objętym konwencjami ilustrują następujące fakty: przedstawiciele Komitetu odwiedzili od zakończenia I wojny światowej ponad pół miliona “niebezpiecznych” lub “politycznych” więźniów w ponad stu państwach. W 1991 r. delegaci MKCK odwiedzili 76 400 takich więźniów

Komitet musi odwiedzić wszystkich więźniów określonych jako należących do interesującej go kategorii i do których władze przyznały mu dostęp. Oznacza to, ogólnie rzecz ujmując, że MKCK jest uprawniony do odnalezienia i odwiedzenia wszystkich osób, które władze więzienne mogą próbować przed nim ukryć.

- do wszystkich miejsc izolacji...

Warunek ten jest logiczną konsekwencją pierwszego. Oznacza on dostęp do wszystkich miejsc izolacji³⁶, w których są przetrzymywani wyżej określeni więźniowie. Jeśli, przykładowo, MKCK uzyska dostęp do wszystkich więźniów jakiejś kategorii (np. skazanych), powinien on żądać widzenia ich wszystkich, bez względu na to, czy znajdują się w więzieniach, aresztach, obozach reedukacji czy gdziekolwiek indziej.

Zasadę tę należy rozumieć szeroko. Dostęp do miejsca izolacji oznacza oczywiście dostęp nieograniczony. W przypadku komisariatu policji, mającego niewielką siedzibę, będzie to względnie prostym zadaniem. Nieograniczony dostęp w dużym więzieniu będzie jednoznaczny z obejmowaniem wszystkich pomieszczeń, co może zająć więcej niż dzień (patrz ust. 4.2.).

Tak więc domaganie się zobaczenia wszystkich więźniów we wszystkich miejscach izolacji umożliwi MKCK stwierdzenie, kto i gdzie jest przetrzymywany. Jednocześnie będzie podstawową gwarancją nieukrywania więźniów przez władze przetrzymujące³⁷.

2.3.2. Wywiady

- na osobności...

Komitetowi podczas odwiedzin przysługuje prawo prowadzenia z więźniami rozmów na osobności³⁸. Są one fundamentem pracy z odwiedzanymi więźniami. Bez tego bezpośredniego dostępu do informacji pochodzących od zainteresowanych czy bez możliwości rozeznania sytuacji MKCK nie byłby w stanie wykonywać swoich zadań.

“Wywiad na osobności” oznacza jego przeprowadzenie bez kontroli wzrokowej i bez możliwości jego usłyszenia przez jakiegokolwiek członka personelu więzienia. Zwykle podejmuje się środki ostrożności wykluczające możliwość podsłuchiwania oraz zapewniające, że prawo do prywatności wywiadu powinno być zagwarantowane każdemu więźniowi.

“Osobność” znaczy także zachowanie tajemnicy wobec innych więźniów. W więzieniach często są różne grupy lub klany więźniów o rozmaitych wewnętrznych hierarchiach, w których dochodzi do tarć pomiędzy poszczególnymi ich kategoriami. W każdym przypadku więzień, z którym przeprowadza się wywiad, musi mieć zagwarantowane prawo do prywatności przez członków społeczności więziennej zarówno wtedy, gdy informacje dotyczą bezpośrednio jego, jak i kogokolwiek innego³⁹.

podczas 80 643 wizytacji w 1927 miejscach izolacji w 49 różnych okolicznościach. Władze przetrzymujące były głównie rządami uznanymi, ale w wielu przypadkach były to także zorganizowane ruchy opozycyjne. Liczby te nie obejmują 77 353 jeńców wojennych, których wzięto do niewoli podczas wojny w Zatoce Perskiej ani internowanych osób cywilnych odwiedzanych w tym samym roku, na co konwencje genewskie dały MKCK wyraźny mandat.

36 Termin “miejsce izolacji”, tutaj używany, może oznaczać więzienie, komisariat policji, koszary wojskowe, lokalny areszt lub jakiegokolwiek inne miejsce, w którym ludzie mogą być przetrzymywani legalnie lub nielegalnie.

37 Inną oczywistą gwarancją, iż władze izolujące nie ukrywają pewnych więźniów, może być wypytywanie innych osadzonych, czy ktokolwiek “się nie zgubił” lub czy w jakikolwiek sposób nie został “przeniesiony” przed odwiedzinami MKCK. Zob. pkt 2.3.2.

38 Często używane w żargonie MKCK wyrażenie “rozmowa bez świadków” jest zaczerpnięte z art. 126 *III Konwencji genewskiej*. Doświadczenie wskazuje jednak, że używanie tego terminu podczas wizytacji “niebezpiecznych” lub “politycznych” więźniów może być niefortunne, jako że pojęcie “świadek” bywa niewłaściwie interpretowane przez niedostatecznie poinformowane władze izolujące. Mogą one bowiem uważać, że MKCK poszukuje prawnych dowodów lub zbiera zeznania.

39 Wywiad może być “zbiorowy”, jeśli delegat MKCK zetknął się np. z pewną liczbą więźniów żądających

“Osobność” oznacza również konieczność zachowania w tajemnicy przez delegację MKCK każdej informacji uzyskanej od więźniów podczas wywiadu, tzn. że jakiegokolwiek uwagi nie mogą być nikomu ujawnione. Otrzymane informacje dotyczące trzech wymienionych wcześniej celów⁴⁰ są utrzymywane przez MKCK w tajemnicy⁴¹, bez narażania kogokolwiek na niebezpieczeństwo represji.

- z wybranymi (przez MKCK) więźniami...

Oznacza to, że delegacja MKCK będzie rozmawiać w nieprzymuszony sposób na osobności z każdym uwięzionym, którego wskaże.

Niekiedy zespół MKCK decyduje, że będzie podczas odwiedzin przeprowadzał wywiad z każdym więźniem. Będzie się tak działo wtedy, gdy jest ich niewielu⁴². W więzieniach gdzie są setki, a nawet tysiące więźniów do odwiedzenia zespół MKCK staje wobec konieczności zobaczenia się tylko z reprezentatywną grupą populacji więziennej⁴³. W przypadkach gdy więźniowie wyznaczają “przedstawicieli”, powinni oni oczywiście zostać wysłuchani, ale należy zatroszczyć się też o przeprowadzenie wywiadów z przypadkową grupą więźniów z pozostałymi części więziennej populacji.

- w miejscu zapewniającym dostateczną tajemnicę...

Miejsce wybrane do przeprowadzenia wywiadu będzie oczywiście zależało od okoliczności. Kryterium powinno stanowić bezpieczeństwo rozmówcy i jego świadomość, że nikt nie będzie podsłuchiwał⁴⁴.

- bez narzuconych ograniczeń czasowych...

Oznacza to, że czas wywiadu będzie określony przez MKCK, a nie przez władze przetrzymujące lub kogokolwiek innego. Wynika z tego, że czas odwiedzin musi być podzielony między wszystkich więźniów tak, żeby długość wywiadów mieściła się w granicach rozsądku; będzie ona oczywiście ulegała zmianie w zależności od sytuacji⁴⁵.

2.3.3. Powtórzenie odwiedzin

- odwiedziny będą powtórzone, gdy MKCK uzna to za niezbędne

Gwarancja, że odwiedziny mogą być powtórzone w czasie, który MKCK (a nie władze przetrzymujące) uzna za właściwy, jest zapewne najważniejszym ze wszystkich

rozmowy w grupie. Jest oczywiście niezbędne upewnienie się, czy nikt nie został przymuszony do przynależności do takiej grupy. Jest to stosunkowo łatwe dla lekarza MKCK, ponieważ może on zawsze, w razie wątpliwości, domagać się widzenia z każdym więźniem na osobności ze względu na cel badania medycznego.

40 Zapobieganie zaginięciom wymuszonym, torturom oraz innemu niewłaściwemu postępowaniu oraz ocena warunków materialnych i psychologicznych izolacji.

41 Zakres tajemnicy określono w pkt. 3.

42 Zwykle MKCK rozmawia tylko z więźniami, którzy wyrażają na to zgodę. Rozmawianie z MKCK nie jest obowiązkiem! Niektórzy więźniowie mogą być najpierw bardzo ostrożni w rozmowie z dziwnymi gośćmi z zagranicy, zwłaszcza gdy nie mają podstawowej wiedzy o MKCK. Często jednak po obserwacji przebiegu wywiadów zmieniają nastawienie.

43 Jest wiele pułapek, których należy unikać: zespół ma określić, czy populacja więzienna jest homogeniczna, czy nie. Jeśli nie, wywiady powinny być przeprowadzone z reprezentatywną częścią grupy lub podgrupy. Co więcej, zespół ma ocenić, czy każdy więzień, który chce z jakiegokolwiek powodów rozmawiać z delegatem MKCK, ma taką możliwość i czy nie zapobiega temu inny współosadzony. Ponadto, co bardziej oczywiste, nie można dopuścić, aby zespół MKCK widział się tylko z więźniami wyselekcjonowanymi uprzednio przez władze izolujące!

44 Komitet musi tutaj także ominąć pułapkę. Nigdy nie należy się godzić się na miejsce do przeprowadzenia wywiadów wskazane bądź przez władze izolujące, bądź też przez jakąkolwiek kategorię populacji więziennej.

45 Gdy konieczne jest np. tłumaczenie wywiadu, jego czas jest zmniejszony o połowę; powinno się to brać pod uwagę. Jeśli odwiedzani więźniowie są odizolowani lub odcięci od kontaktów ze światem zewnętrznym, MKCK może ustalić, że dłuższe wywiady są konieczne z tymi więźniami, którzy widzieli się dobrowolnie z rodziną np. trzy tygodnie temu. W każdym przypadku zespół MKCK określa średni czas odwiedzin, uwzględniając przy tym czas niezbędny do spotkania się ze wszystkimi, którzy chcą rozmawiać.

warunków. W przeciwnym razie nie można byłoby zapewnić więźniów, że nie zaznają oni cierpień na skutek możliwych represji za odbycie rozmowy z delegacją MKCK. Nie byłoby sprzężenia zwrotnego z pozytywnymi (lub ewentualnie negatywnymi) rezultatami wizytacji. Nie istniałaby możliwość rozwoju programu ochrony odwiedzanych osób.

Indywidualne, odbywające się na osobności odwiedziny więźniów mogą czasem przynieść skutek wielokrotnie gorszy niż ich nieodbycie⁴⁶. Doświadczenie wskazuje, że represje się zdarzają. Jedynym sposobem zapobieżenia temu są odwiedziny okresowe. Komitet musi mieć możliwość powtórnego odwiedzenia tych samych więźniów oraz przeprowadzenia z nimi wywiadów na temat tego, co się zdarzyło od czasu ostatnich odwiedzin⁴⁷.

Więzienne uwarunkowania są ponadto często skomplikowane i dopiero kilka odwiedzin pozwala zrozumieć całość sytuacji. Niektórzy więźniowie mogą być niechętni rozmowie z zespołem MKCK podczas pierwszych odwiedzin, ale bardziej skorzy, gdy delegaci powrócą, tak jak obiecali.

Byłoby idealnie, gdyby odwiedziny MKCK stały się elementem programu odwiedzin okresowych, dostosowanych do sytuacji i potrzeb więźniów oraz gdyby mogły trwać dopóty, dopóki sytuacja konfliktowa uzasadnia interwencję MKCK. Przerwy pomiędzy odwiedzinami mogą być oczywiście różne, zależą bowiem od rozwoju sytuacji. Częstotliwość odwiedzin MKCK powinna wynikać wyłącznie z potrzeb więźniów⁴⁸.

- powtarzane odwiedziny więźniów, a nie więzienia: problem rejestracji

Chociaż stwierdzenie to wydaje się – na pozór – oczywiste, pociąga za sobą całą serię środków zaradczych i w konsekwencji są one często źródłem problemów podczas odwiedzania więźniów.

Aby móc powtórzyć odwiedziny i upewnić się, że więźniowie są ciągle obecni bądź przynajmniej zarejestrowani w sposób budzący zaufanie⁴⁹, MKCK musi znać tożsamość każdego więźnia, który był obecny podczas pierwszych odwiedzin. Jeśli nawet delegacja Komitetu nie rozmawiała bezpośrednio z każdym z nich, musi ustalić tożsamość każdego więźnia, obecnego podczas pierwszych odwiedzin.

Jedynym sposobem, w jaki można to zrobić i który jest jedynym z warunków *sine qua non*, jest posiadanie kompletnego rejestru więźniów z informacjami wystarczającymi do ustalenia do ustalenia ich tożsamości, tak aby w razie konieczności móc dokonać ich przeglądu. Dlatego zgoda na sporządzenie listy więźniów lub ustalenie danych osobowych przez władze przetrzymujące jest niezbędna w oczywistych przypadkach⁵⁰.

Ważne jest to, że MKCK przechowuje dane o odwiedzanych więźniach przez cały okres ich uwięzienia. Tylko w ten sposób może mieć nadzieję, że oferuje im jakiś rodzaj ochrony. Chociaż zasada ta wydaje się oczywista, władze przetrzymujące czasami bardzo niechętnie ujawniają delegatom MKCK tożsamość odwiedzanych więźniów i przetrzymują

46 Może to być trudne do zrozumienia dla ludzi działających w dobrej intencji lub dla organizacji, które przykładają wagę do faktu, że już sama obecność kogoś z zewnątrz powinna "chronić" więźniów. Może tak być podczas trwania odwiedzin, ale jeśli nie zostaną one powtórzone i nie będą kontynuowane, wszystko to okaże się bezcelowe.

47 W tym sensie oznacza to, że "pierwsze odwiedziny się kończą, gdy rozpoczynają drugie".

48 W innych okolicznościach muszą być brane pod uwagę także rzeczywiste czynniki, takie jak ludzie i zasoby materialne oraz inne względy humanitarne.

49 Więźniowie mogą być przenoszeni, zwalniani, wymieniani lub mogą umierać z przyczyn, które należy wyjaśnić, komitet obserwuje każdy przypadek zarówno bezpośrednio (przez swych delegatów), jak i pośrednio (np. przez rodziny więźniów). O każdym takim zdarzeniu są powiadamiane władze izolujące. Komitet formalnie żąda udzielenia informacji o tym, co się stało z więźniem.

50 Jeśli lista więźniów została przekazana przez władze, MKCK będzie jawnie sprawdzał dane każdego więźnia, aby ocenić ich rzetelność. Kiedykolwiek będzie to konieczne, listy będą odpowiednio uzupełniane lub modyfikowane.

ich dane poza więzieniem⁵¹.

Podsumowując, MKCK przed realizację programu odwiedzin więźniów musi uzyskać pewność, że władze przetrzymujące wyrażą formalną zgodę na wyżej wymieniony tryb generalne warunki *sine qua non*. Co więcej, warunki te muszą być spełniane przez cały czas i delegaci MKCK muszą mieć pewność, że w żadnym przypadku nie będzie od nich wyjątków. Niedopełnienie ich jest przedmiotem bardzo poważnych rozważań MKCK, które w razie konieczności są przedkładane właściwym władzom centralnym.

3. Polityka poufności MKCK

Powracając do tematu wyżej wymienionych warunków, które powinny spełniać władze przetrzymujące, MKCK respektuje zasadę utrzymywania w absolutnej tajemnicy tego, co zaobserwował w miejscach izolacji. Określa się to mianem “polityki poufności” MKCK, która niestety jest często źle rozumiana przez społeczeństwa, a nawet niekiedy przez inne organizacje działające na tym samym polu. Powinno być całkowicie zrozumiałe, że zasada poufności jest metodą funkcjonującą, bez której nie uzyskano by dostępu do więźniów na warunkach określonych przez MKCK.

Co więcej, poufność w żaden sposób nie oznacza bojaźliwości, samozadowolenia lub darowania winy. Fakt, że Komitet nie odsłania społeczności lub mediom tego, co zastał w więzieniach, nie oznacza, że zachowuje milczenie. Przeciwnie, znaczy to, że poufne raporty MKCK są dokładne i oparte na faktach, a ocena warunków izolacji oraz dokumentacja dotycząca przypadków tortur i zaginięć wymuszonych są w sposób dokładny przekazywane do rozważania najwyższym władzom danego państwa.

Poufność raportów MKCK, ale też jednocześnie przekazywanie właściwym władzom wniosków z nich wynikających i konkretnych propozycji pozytywnych zmian powoduje, że są one dokonywane. Jeśli MKCK upubliczniłby swoje ustalenia, byłoby to powtórzeniem tego, czego dokonali już inni, opierając się na informacjach z różnych źródeł. W istocie rzeczy mogłoby to spowodować zaprzepaszczenie ważniejszej sprawy – możliwości bezpośredniego kontaktu z osobami pragnącymi odwiedzin.

Poza tym polityka poufności umożliwia MKCK dostęp do tego, co większość państw chciałaby najbardziej ukryć, a więc do “więźniów niebezpiecznych”, więźniów, których poddano torturom oraz do ośrodków przesłuchań. Zasada poufności pozwala ponadto Komitetowi na całkowitą niezależność działań przynoszących pożytek odwiedzinom, bez nieprzychylniej zewnętrznej presji opinii publicznej, mediów, partii politycznych lub rządów.

Komitet dzięki polityce poufności może tam, gdzie krytyka dokonywana przez organizacje humanitarne jest postrzegana jako “bezpodstawne mieszanie się w wewnętrzne sprawy państwa”, uczynić to “mieszanie się” bardziej strawnym dla władz. Może też dzięki niej pracować i mieć dostęp do osób, o których mówi się niekiedy publicznie, iż nie przebywają w więzieniu.

Tak więc poufność dotyczy tylko świata zewnętrznego. Władze otrzymują pełny wykaz spraw, które MKCK chce wyeliminować lub zmienić. Zasada poufności obowiązuje także władze przetrzymujące. Oznacza to, że nie mogą one opublikować żadnego fragmentu raportu MKCK, którego treść mogłaby być dla nich korzystna⁵². Jeśli jakieś państwo

51 Uzyskane dane są opracowywane lokalnie w delegaturze MKCK, a przechowywane w centrali MKCK w Genewie. Oprócz tego, że stanowią one, jak podkreślano, podstawę kolejnych odwiedzin, są także wykorzystywane do nawiązywania lub przywracania kontaktów między więźniami i ich rodzinami. Należy to do zakresu działalności Centralnego Biura Informacji Czerwonego Krzyża (Red Cross Tracing Agency) współpracującego z MKCK oraz misji Czerwonego Krzyża.

52 Na przykład rozdziałów traktujących o tym, że warunki izolacji są satysfakcjonujące lub odpowiednie. Zwykle większość państw nie chce, aby publikowano jakiegokolwiek “nieprzychylny” im fragmenty raportu MKCK (np. o rodzajach stosowanych tortur).

opublikuje jednak raport, poufność postępowania zostaje zawieszona, a MKCK zastanawia się nad publikacją raportu *in extenso*, w formie bezpośredniego zapisu.

Politykę poufności MKCK, w odniesieniu do społeczeństwa, można podsumować w następujący sposób:

“Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża informuje społeczeństwo o tym, czego dokonał, lecz zachowuje poufność tego, co widział”.

Innymi słowy, MKCK w swych publikacjach o charakterze ogólnym informuje, które miejsca izolacji odwiedzili jego przedstawiciele i z iloma więźniami danej kategorii się widzieli. Wszystkie inne informacje są ściśle poufne i muszą takie pozostać przez wzgląd na dobro odwiedzanych więźniów.

4. Procedura odwiedzin MKCK: ich różne stadia

Odwiedzanie więźniów przez MKCK odbywa się zgodnie z procedurą, która powinna być dostosowana do odwiedzanego miejsca izolacji i liczby uwięzionych⁵³. Jednak główne stadia odwiedzin pozostają zasadniczo takie same.

Oto one:

- Rozmowa wstępna.
- Obchód pomieszczeń.
- Rozmowy z więźniami na osobności (więźniowie wybrani przez MKCK, w uzgodnionym miejscu, przy pomocy tłumaczy MKCK).
- Rozmowa końcowa.
- Kontynuacja odwiedzin (*follow-up*).

4.1. Wstępna rozmowa z władzami

Każde odwiedziny zaczynają się z konieczności od wstępnej rozmowy z władzami zarządzającymi miejscem izolacji. Faza ta ma dla MKCK nie tylko informacyjny charakter, lecz pozwala także delegatom wyjaśnić rolę i cele odwiedzin. Obowiązuje zasada, że następne ich stadium powinno być należycie wyjaśnione, a jakiegokolwiek detale stosowane w praktyce powinny być określone w tym właśnie czasie. Podczas rozmowy wstępnej Komitet uzyskuje informacje o tym, jak funkcjonuje miejsce izolacji, ilu jest więźniów i do jakich kategorii oficjalnie ich zaklasyfikowano. Ogólnie mówiąc, wyjaśnia to stanowisko władz wobec danej sytuacji⁵⁴. Jest to stadium otwartego dialogu z tymi, którzy zarządzają więźniami.

4.2. Obchód pomieszczeń

Zasadą zespołu odwiedzającego jest obchód wszystkich pomieszczeń lustrzanego miejsca izolacji. W większych obiektach izolacji obchód musi być dokładnie zaplanowany, każde miejsce obejrzone i każde drzwi muszą zostać otwarte.

Ogólny obchód odbywa się w towarzystwie jednego z funkcjonariuszy zarządzających. Jest to konieczność, ponieważ delegaci potrzebują przewodnika, a zwłaszcza kogoś, kto objaśni im geograficznie i funkcjonowanie każdego odwiedzanego miejsca izolacji.

Ważne jest, aby delegaci uporczywie domagali się pokazania wszystkiego, łącznie z każdym wydzielonym oddziałem, a także miejsc zwykle “niedostępnych”⁵⁵. Rzadko się

53 Komitet odwiedza więźniów głównie w więzieniach, ale lustruje też komisariaty policji, koszary wojskowe, obozy reedukacji, farmy, szpitale i statki więzienne oraz inne bardziej egzotyczne miejsca izolacji (np. oazy, gdzie więźniowie mają całkowitą swobodę poruszania się, gdyż nie istnieje możliwość ucieczki).

54 Niektórzy sprzeciwiają się temu, mówiąc, że stanowisko władz jest nieuchronnie stronnicze. Należy pamiętać, że punkt widzenia więźniów jest także nieobiektywny, lecz w sposób odmienny. Zespół MKCK musi zdobyć wszystkie niezbędne informacje ze wszystkich możliwych źródeł, aby w pełni obiektywnie ocenić sytuację.

55 Podczas obchodu pomieszczeń jako przyczynę zamknięcia pewnych oddziałów lub drzwi w więzieniu podaje się “warunki bezpieczeństwa”. Warunki te nie są “warunkami zachowania tajemnicy” i w takich przypadkach

zdarzało delegatom Komitetu odnaleźć “ukrytych” osadzonych⁵⁶, a jeszcze rzadziej – trafić na “trwającą” sesję przesłuchiwania. Jednakże obchód musi uświadamiać – w takim stopniu, w jakim jest to możliwe – nie tylko władzom zarządzającym, lecz także samym więźniom, którzy obserwują każde stadium lustracji, że delegaci są profesjonalistami.

Nie można przeceniać swojej znajomości pomieszczeń. Pewne wyjaśnienia uzyskane od więźniów mogą się okazać niemożliwe do zrozumienia, jeśli się nie zna geografii miejsca izolacji.

Obchód daje delegatom możliwość bezpośredniego obejrzenia wszystkich oddziałów miejsca izolacji i zobaczenia wszystkich przetrzymywanych w nich osób. Najważniejsze jest jednak to, że obchód umożliwia delegatom, w szczególności lekarzowi, wszechstronny przegląd sytuacji i stanu zdrowia więźniów. Dzięki tym informacjom zespół będzie mógł z maksymalną skutecznością rozpocząć przygotowania do następnego stadium odwiedzin.

4.3. wywiady z więźniami

To stadium odwiedzin jest oczywiście najważniejsze (o znaczeniu wywiadów przeprowadzanych na osobności pisano wyżej).

Stadium to pochłania najwięcej czasu. Prócz wstępnych słów i wyjaśnienia celów odwiedzin więźniom, delegaci notują lub ustalają tożsamość wszystkich więźniów i przygotowują się do wywiadów. Mogą się one odbywać “zbiorowo”, tzn. w grupach, lub pojedynczo i na osobności.

Podczas przeprowadzania wywiadów delegaci pozwalają więźniom mówić o wszystkim, co jest dla nich najważniejsze. Chcą bowiem się dowiedzieć o tym, jakie mają oni obecnie lub mieli w przeszłości problemy zarówno w tym, jak i w poprzednich miejscach izolacji. Delegaci zapisują każdy poruszony problem i dążą do ustalenia hierarchii ich ważności. Kiedy przedmiotem rozmowy są zaginięcia wymuszone, więźniowie mogą być proszeni o wyjaśnienie, kto był z nimi aresztowany. Uzyskane w ten sposób wartościowe informacje będą służyły do prowadzenia dalszych badań.

Delegaci interesują się także – jeżeli są w stanie udzielić pomocy uwięzionym – ich specyficznymi problemami osobistymi (np. rodzinnymi, zdrowotnymi, dyscyplinarnymi), które mają wpływ na ich życie.

Jak wspomniano wyżej, informacje uzyskane podczas wywiadów są informacjami podstawowymi i umożliwiają delegatom dokonanie oceny prawdziwych problemów i priorytetów więźniów⁵⁷.

Należy zaznaczyć, że delegaci mogą być niekiedy manipulowani przez władze przetrzymujące, ale też więźniowie mogą czasami próbować manipulować delegatami dla własnych korzyści.

Należy wyraźnie podkreślić, że oprócz aspektów utylitarnych, rozmowy z więźniami na osobności mają przede wszystkim charakter humanitarny. Rozmowy są porą słuchania i uczenia się. Mogą być one pierwszym dialogiem więźnia z kimś innym niż współosadzeni. Mogą być one jedynym, nie kontrolowanym kontaktem ze światem zewnętrznym.

Dla więźnia, którego poddano bezwzględnemu reżimowi dyscyplinarnemu lub torturom, nie może być nic ważniejszego niż okazany mu szacunek przez innego człowieka, wyrażony konkretnie jemu, a nie ogólnie wszystkim ludziom. Należy pozwolić ujawnić więźniom swoje myśli, opowiedzieć swoją historię albo porozmawiać o rodzinie.

delegaci, traktując to jako sprawę zasadniczą, domagają się dostępu do wszystkich miejsc. Obecność funkcjonariuszy stanowi gwarancję, że nie nastąpi pogwałcenie zasad bezpieczeństwa.

56 Aczkolwiek zdarzało się to niejednokrotnie.

57 Odbiegają one niekiedy od wyobrażeń delegatów. Na przykład skargi na przepełnienie więzienia będą się znacznie różniły i będą zależały od określonej kultury. Niekiedy głównym problemem więźnia będzie uwolnienie, temat, którego delegaci MKCK nigdy nie poruszają, z wyjątkiem szczególnie poważnych humanitarnych spraw.

Podstawowym błędem jest absorbowanie więźnia kwestiami technicznymi, co staje się niejako powtórnym “przesłuchaniem”, bez możliwości dostosowania się do nowej rzeczywistości odwiedzin⁵⁸.

Delegaci słuchają i uczą się na podstawie doświadczeń, jak należy się przystosować do sytuacji, które mogą – w zależności od okoliczności – być zasadniczo różne. Celem ich, prócz konieczności uzyskania informacji, powinno być okazanie empatii izolowanej osobie, zrozumienie ludzkich problemów. Należy pamiętać, że każdy wywiad musi być dostosowany do danego więźnia.

Delegaci muszą także dostosować własną postawę do sytuacji; nie mogą być naiwni lub niedbali. Zarówno na więźniach, z którymi się spotykają, jak i na władzach przetrzymujących powinni stwarzać wrażenie osób bez uprzedzeń i całkowicie niezależnych.

4.4. Końcowa rozmowa z władzami

Końcowym stadium odwiedzin jest rozmowa z właściwymi władzami przetrzymującymi, podczas której delegaci przedstawiają zarządzającym swoje obserwacje oraz wnioski. Przekładają im użyteczne sugestie i informacją o problemach, które muszą być rozwiązane na wyższym szczeblu.

Jeżeli jest to możliwe, Komitet próbuje znaleźć lokalne rozwiązanie problemów bytowych. Zgodnie z warunkami swojej pracy, MKCK może się nawet – w pewnych wypadkach – przyczynić materialnie do poprawy bytu więźniów⁵⁹.

Poważniejsze problemy, takie jak zaginięcie i tortury, będą oczywiście omawiane na najwyższym szczeblu. Wszystkie sprawy przedstawione władzom lokalnym zostaną włączone do raportu MKCK.

4.5. Kontynuacja odwiedzin

Kontynuacja odwiedzin czy to o charakterze medycznym, osobistym, czy administracyjnym jest integralną częścią odwiedzin. Wiele problemów może być rozwiązanych jedynie w wyniku stałej presji wywieranej na władze przetrzymujące. Presja może być konstruktywna, jak np. wywierana przez lekarza odwiedzającego regularnie więźniów pacjentów w celu oceny – wspólnie z lekarzem więziennym – ich stanu zdrowia.

Kontynuacja odwiedzin, dostosowana do sytuacji, jest konieczna, jeśli się chce rzeczywiście współdziałać z władzami przetrzymującymi.

58 W przypadku tortur wywiad jest szczególnie delikatną sprawą. Przede wszystkim należy zwracać uwagę, aby nie otworzyć “puszki Pandory” ze strasznymi wspomnieniami. Delegat MKCK nie będzie mógł pomóc więźniowi w “zamknięciu tej puszki” zaraz po zakończeniu odwiedzin. Torturowani więźniowie są częściej niż inni badani osobiście przez lekarza zespołu MKCK, którego wykształcenie medyczne może być szczególnie pomocne nie tylko w nawiązaniu dialogu w trudnej sytuacji, lecz także w udzieleniu porady lekarskiej, jeżeli jest ona niezbędna.

59 W zasadzie działalność MKCK nie wypełnia świadczeń, które powinny być obowiązkiem władz izolujących. Idea jest taka, że skoro jakaś władza izoluje ludzi, to jest odpowiedzialna za opiekę nad nimi i za ich byt. Nie jest możliwe, aby Komitet utrzymywał więźniów. Oczywiście, jeżeli państwo jest bardzo ubogie lub trwający konflikt bardzo utrudnia zdobycie pewnych artykułów pierwszej potrzeby, MKCK pomaga władzom w spełnieniu ich obowiązków.

5. Poufne raporty MKCK

Na podstawie informacji uzyskanych z wszystkich uwzględnionych źródeł: rozmów z władzami przetrzymującymi i personelem, wywiadów z reprezentacją wszystkich kategorii odwiedzanych więźniów, bezpośrednich obserwacji i ocen dokonanych przez delegatów i lekarzy zespołu odwiedzającego, MKCK sporządza pisemny raport. Zostaje on przekazany władzom przetrzymującym. Jest to ściśle poufny dokument, nie przeznaczony do publikacji.

Raporty są tylko jedną z płaszczyzn współdziałania (która będzie rozwijana) z władzami izolującymi i podmiotami odpowiedzialnymi za sposób postępowania z więźniami (personel ochronnym, policją, służbą zdrowia itd.).

Raporty wraz ze szczegółowymi wnioskami przedłożonymi podczas rozmowy końcowej i wraz z kontynuowanymi odwiedzinami, np. przez lekarza MKCK, tworzą podstawę tego, co musi się stać długoterminowym dialogiem. Władze przetrzymujące, akceptując serię odwiedzin więźniów, za których są odpowiedzialne, zgadzają się *de facto* inicjować i kontynuować ten dialog na temat wszystkich spraw humanitarnych poruszonych przez MKCK w jego wnioskach.

Odwiedzanie więźniów przez MKCK przynosi generalnie pozytywne rezultaty. Doświadczenie wskazuje, że odwiedziny, chociaż mają różny charakter (w zależności od sytuacji), czyli rzeczywista fizyczna obecność zespołu lustrującego spoza danej instytucji, pracującego zgodnie z przedstawionymi zasadami i powtarzająca się w regularnych odstępach czasu, mogą być dobrodziejstwem dla więźniów.

Odwiedziny doświadczonych delegatów i lekarzy mogą spowodować nie tylko poprawę warunków izolacji, lecz także się stać skutecznym sposobem zapobiegania niewłaściwemu postępowaniu, torturom i wymuszonym zaginięciom więźniów.

Warto odnotować, że chociaż rządy, które nie zezwoliły na odwiedziny więźniów przez MKCK, ciągle twierdzą coś przeciwnego, to żaden rząd, który zaakceptował usługi MKCK, nie skarżył się dotąd na naruszenie bezpieczeństwa wskutek wizytacji⁶⁰. Fakt ten jest wart odnotowania, gdy się zważy, że MKCK odwiedził od końca I wojny światowej ponad pół miliona więźniów w ponad 100 państwach.

Powtórzenie odwiedzin w miejscu izolacji przez MKCK nierzadko umożliwia władzy przetrzymującej wyższego szczebla lepszą orientację w tym, jak są wykonywane jej rozkazy i instrukcje przez przedstawicieli niższego szczebla hierarchii. Nawet gdy rząd państwa szczerze pragnie, aby więźniowie byli traktowani humanitarnie, życie więzienne często wymaga doskonalenia, dla wyższych władz przetrzymujących poufny raport MKCK z odwiedzin więźniów lub nawet tylko uczciwe i obiektywne streszczenie informacji o nieznanym im dotąd faktach okazuje się czasami cennym, cytowanym dokumentem.

Władze muszą być także przygotowane do „uczciwej gry”, czyli do nawiązania dialogu i współpracy z MKCK. Oznacza to, że muszą uwzględniać zalecenia i żądania MKCK. W skrajnych przypadkach, jeśli rząd – mimo wielokrotnych prób – nie poczynił żadnych kroków w celu zmiany sytuacji, której nie można zaakceptować, Komitet podejmuje niezbędne środki do zakończenia działalności związanej z odwiedzinami, publicznie to ogłasza i wyjaśnia, dlaczego tak uczynił.

6. Wnioski

Praktyczne zasady odwiedzania więźniów – oparte na konwencjach genewskich, jak i innych podstawach – są współcześnie powszechnie akceptowane. Skuteczność odwiedzin zależy od ścisłej zgodności z zasadami działania (omówionymi wcześniej) i od poufności ustaleń MKCK. Ważni są zarówno ludzie, jak i zasoby logistyczne przeznaczone przez

60 Jak stwierdzono w innym miejscu tego artykułu, status więźniów nie wynika w żaden sposób z faktu odwiedzin ich przez MKCK. Więźniowie ci „automatycznie” nie stają się „więźniami politycznymi”, czego zapewne mogłyby się obawiać niektóre rządy.

MKCK dla najważniejszego nurtu jego pracy⁶¹.

Ten bezpośredni i ponawiany kontakt między delegatami i więźniami, nie tylko więźniami “VIP”^{***} (prawdopodobnie dobrze znanymi za granicą), lecz także kontakt z każdym, zapomnianym w “systemie izolacji”, jest znakiem firmowym MKCK. Przynosi on niezaprzeczalnie efekt zapobiegawczy; delegaci mogą orędownić w sprawach więźniów. Często uwięzieni, zwłaszcza ci “zapomniani”, nie mają możliwości składania zażaleń do władz krajowych, nawet jeśli władze te są w stanie dobrowolnie zapewnić im przyzwoite, ludzkie warunki izolacji. Gdy problemy stwarzają same władze przetrzymujące, będące częścią systemu państwowego, lub są wynikiem istniejącego konfliktu, rola MKCK jako neutralnego pośrednika jest jeszcze ważniejsza.

Podsumowując: celem wizytacji MKCK jest zawsze przeciwdziałanie zaginięciom wymuszonym, zapobieganie torturom i innym formom niewłaściwego postępowania oraz polepszenie, gdy jest to konieczne, materialnych i psychologicznych warunków izolacji. Z tych trzech celów zapobieganie złemu postępowaniu oraz torturom jest często najważniejsze. Nawet gdy lepiej opracowane instrumenty prawne połączono z prawnymi standardami postępowania z więźniami i tępienia tortur, odwiedziny więźniów przez MKCK mają określoną wartość w wielu państwach świata. Odwiedziny te są niezbędne, skuteczne, jedyne w swoim rodzaju i często, po prostu, w sposób pragmatyczny uzupełniają inne próby polepszenia losu ludzi przetrzymywanych w więzieniach w sytuacji konfliktu.

61 W artykule tym czyniono odniesienia do “odwiedzających zespołów” delegatów MKCK. Obecnie w wielu przypadkach zespoły te nie są wysyłane z Genewy, lecz są częścią delegacji MKCK przebywających w danym miejscu. Podczas pisania tego artykułu (luty 1992 r.) działało 49 delegacji MKCK, z których 31 zajmuje się odwiedzaniem więźniów.

^{***} VIP – *Very Important Person*, oznacza ważną, znaną lub oficjalną osobistość (przyp. tłum.).

ROLA LEKARZA PODCZAS ODWIEDZANIA WIĘŹNIÓW PRZEZ MIĘDZYNARODOWY KOMITET CZERWONEGO KRZYŻA*

1. Wstęp

Delegaci Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża (dalej MKCK lub Komitet) odwiedzają więźniów na całym świecie, niezależnie od tego. Czy są oni jeńcami wojennymi w obozach, czy też więźniami politycznymi przebywającymi w więzieniach lub komisariatach policji. W 1990 r. delegaci MKCK odwiedzili ponad 84 000 więźniów w około 40 państwach⁶². Odwiedzającymi są zespoły delegatów, których liczba zależy od liczby odwiedzanych więźniów. Każdy zespół, w których jest przynajmniej jeden lekarz, składa się z delegatów szwajcarskich, odpowiednio przygotowanych do tej pracy.

Lekarze są delegatami MKCK w pełnym tego słowa znaczeniu. Muszą mieć oni minimum trzy lata doświadczeń klinicznych i zobowiązać się do wstępnego angażu rocznego. Zanim wejdą w skład delegacji są odpowiednio szkoleni w zakresie działalności MKCK oraz pracy wykonywanej przez delegatów w miejscach pozbawienia wolności. Delegaci medyczni mogą być też angażowani na krótsze okresy, po przejściu wymaganego szkolenia oraz nabyciu pewnego doświadczenia.

Lekarz MKCK pełni w zespole delegatów odwiedzających uwięzionych dwie funkcje:

- jest odpowiedzialny za ocenę stanu zdrowia więźniów oraz każdego aspektu życia w izolacji wpływającego na stan zdrowia (wyżywienia, higieny, opieki medycznej itd.). Zadanie to należy do lekarza eksperta, a nie do lekarza prowadzącego leczenie;
- zdobywa, gdy istnieją zarzuty niewłaściwego postępowania, informacje medyczne niezbędne do skompletowania akt danej sprawy, na podstawie których MKCK będzie mógł wezwać kompetentne władze do zaprzestania takich praktyk. Lekarz MKCK – jako doradca medyczny z zewnątrz – wykonuje także zadania na rzecz ofiar naruszeń prawa, jeżeli mu zaufają.

2. Ocena stanu zdrowia więźniów

Lekarz MKCK ocenia stan zdrowia więźniów oraz opiniuje różne systemy istniejące w miejscu pozbawienia wolności, gwarantujące im przeżycie: wyżywienie, higienę, opiekę medyczną itd. dlatego musi on badać różne aspekty życia. Aby uzyskać wszystkie potrzebne informacje, rozmawia w miejscu pozbawienia wolności nie tylko z więźniami, lecz także z personelem medycznym.

Jeśli odżywianie jest niewystarczające, lekarz MKCK wybiera reprezentatywną grupę więźniów, kierując się obiektywnymi objawami niedożywienia, takimi jak spadek wagi czy

* Tłumaczył Andrzej Krempleski za zgodą Autorów, których praca: *The Role of the Doctor in ICRC Visits to Prisoners* ukazała się [w:] *“International Review of the Red Cross”* 1991, nr 284, s. 469-482.

Pragnę podziękować pani lek. med. Marii Przelaskowskiej-Rucin oraz panom Piotrowi Jaworskiemu i Andrzejowi Rzeplińskiemu a uwagi do przykładu (*przyp. tłum.*).

⁶² W jednym państwie może jednocześnie zaistnieć kilka sytuacji konfliktowych. Przykładowo: w Afganistanie MKCK odwiedza więźniów rządu w Kabulu i na prowincji oraz więźniów przetrzymywanych przez mudżahedinów. Tych ostatnich odwiedza grupa MKCK z Pakistanu.

symptomy awitaminozy (beri-beri, pelagra, suchość spojówek, szkorbut itd.), czyli każdym objawem, który dowodzi, że dieta jest nieodpowiednia. Jednakże brak takich objawów nie oznacza, że racje żywnościowe wyznaczane przez władze są wystarczające, ponieważ ich niedobór może kompensować żywność przynoszona przez krewnych więźnia.

W celu określenia, czy występują objawy niedożywienia, lekarz MKCK musi przeprowadzić szczegółową analizę żywności podawanej więźniom. Polega to nie tylko na badaniu posiłków dostarczanych w dniu odwiedzin, lecz także na gruntownym zapoznaniu się z innymi pozamedycznymi czynnikami, takimi jak: fundusze na zakup żywności, sposób jej przechowywania, zaopatrywanie więźniów w żywność przez krewnych itd. Wymienione czynniki oraz profesjonalny raport lekarski umożliwiają zespołowi pełną ocenę sytuacji. Komitet w żadnym wypadku, wyłączając jedynie sytuacje zagrażające życiu, nie zastępuje władz w zapewnianiu więźniom właściwego wyżywienia. Próbuje natomiast ustalić przyczynę tej niedostateczności (niewystarczające fundusze, przeznaczenie wyżywienia do konsumpcji w innym miejscu, nieudolność itd.) w celu zaproponowania odpowiedniego rozwiązania, które pomogłoby władzom wypełnić ich obowiązki.

Jeśli warunki sanitarne⁶³, w najszerszym tego słowa znaczeniu, są nieodpowiednie i niekorzystnie oddziałują na zdrowie izolowanych, lekarz MKCK, po oceniu stanu ich zdrowia, musi zdecydować o poczynieniu niezbędnych kroków. Jeżeli będzie to konieczne, poprosi o pomoc specjalistów w zakresie zaopatrzenia w wodę i środowiskowych warunków sanitarnych.

Warunki sanitarne są bardzo obszernym zagadnieniem wymagającym badania takich elementów, jak:

- zaopatrzenie więźniów w wodę w odpowiedniej ilości i jakości, jako absolutnie niezbędnej dla zdrowia;
- odprowadzanie ścieków i usuwanie odpadów stałych w celu uniknięcia zakażenia, chorób lub nawet epidemii;
- występowanie nosicieli (ektopasożytów, gryzoni, owadów itd.), których obecność może spowodować rozprzestrzenianie się różnych chorób (malarii, dżumy, riketsjoz);
- ogólne warunki życiowe w miejscu przetrzymywania: gęstość zaludnienia, wentylacja, czystość (wpływ drugiego z tych czynników na zdrowie jest oczywisty).

Lekarz MKCK bada także system medyczny zapewniający opiekę zdrowotną więźniom w miejscu pozbawienia wolności, zwracając szczególną uwagę na jego funkcjonowanie. Oznacza to, że lekarz przeprowadza inspekcję pomieszczeń (szpitala/izby chorych, pokoju przyjęć itd.) oraz rozmawia z personelem medycznym, którego opinie i –niekiedy – skargi są pomocne w zrozumieniu działania systemu i jego ewentualnego niewłaściwego funkcjonowania (niskie wynagrodzenie personelu medycznego powodujące jego absencję, niewystarczające fundusze na zakup lekarstw, sabotowanie systemu przez więźniów, brak środków transportu do przewożenia pacjentów do szpitali, poczucie zagrożenia wśród personelu itd.).

Lekarz MKCK wysłuchuje również uwag więźniów na temat warunków medycznych, czasami bez udziału władz, na osobności, a także z dala od innych więźniów, którzy – zwłaszcza jeśli są więźniami politycznymi – mogą uniemożliwić zdobycie obiektywnej informacji.

Stałym punktem odwiedzin lekarza MKCK jest badanie reprezentatywnej grupy więźniów w celu powzięcia obiektywnego wyobrażenia zarówno o stanie ich zdrowia, jak i o jakości opieki medycznej zapewnianej im przez władze izolujące.

63 Termin ten obejmuje wszystkie sprawy związane z zaopatrzeniem w wodę, inżynierią sanitarną (drenowaniem, kanalizacją itd.) i higieną.

Lekarz MKCK sprawuje opiekę nie po to, aby zastępować istniejący system, lecz aby usprawnić jego działanie.

Środki stosowane do osiągnięcia tego celu będą oczywiście całkowicie zależały od okoliczności. Przekonywanie podczas rozmowy z miejscowymi lekarzami może być wszystkim, co jest niezbędne do zlikwidowania niektórych problemów. W innych przypadkach, gdy lekarz więzienny niczym nie dysponuje, MKCK będzie udzielał pomocy w formie zaopatrzenia medycznego. W wyjątkowych sytuacjach Komitet może poprosić o zwolnienie więźniów, którzy są poważnie chorzy lub ciężko ranni, co będzie dla nich dobrodziejstwem.

Celem lekarza MKCK, oceniającego różne systemy i ogólny stan zdrowia więźniów, jest uzyskanie obiektywnego obrazu niedociągnięć i ustalenie ich przyczyn. Komitet, jako instytucja, może wtedy przedłożyć właściwe i praktyczne propozycje ulepszeń oraz sposobu ich realizacji przez władze izolujące. Delegacja podejmuje wówczas określone działania oraz przekazuje władzom wyższym oficjalny pisemny raport o odwiedzinach. Istotne jest to, że treść raportu MKCK nie może być ignorowana przez władze, a propozycje w nim zawarte mogą rozpocząć proces ulepszeń. Perspektywa kolejnych odwiedzin delegatów MKCK w dość bliskiej przyszłości jest głównym czynnikiem umacniania tego procesu.

3. Rola lekarza MKCK w przypadku niewłaściwego postępowania⁶⁴

Jeśli więźniowie informują delegatów, że byli niewłaściwie traktowani, MKCK w możliwie najodpowiedniejszy sposób upewnia się co do istoty faktów, a następnie kompletuje akta w celu zawiadomienia odpowiedzialnych władz o owych praktykach i wezwania do ich zaniechania. Lekarz MKCK przeprowadza wówczas badanie osób pozbawionych wolności i przedstawia opinię lekarską o ich stanie zdrowia i ewentualnym związku obrażeń, które stwierdził, z postawionymi zarzutami.

Lekarz bada każdy przypadek indywidualnie i próbuje stwierdzić, czy niewłaściwe postępowanie jest zjawiskiem masowym, po czym podejmuje dyskusję z władzami. Tych dwóch sposobów postępowania, indywidualnego i ogólnego, nie sposób rozdzielić.

Lekarz MKCK musi także informować, rozpraszać wątpliwości, udzielać porad ofiarom niewłaściwego postępowania, ponieważ jest on "lekarzem niezależnym", czasem jednym lekarzem, któremu ofiary ufają. Bardzo często przywraca on spokój ofiarom tortur, wyjaśniając ich następstwa oraz informując o możliwości poddania się terapii niezwłocznie po wyjściu na wolność.

3.1. W jaki sposób MKCK zwalcza tortury?

Komitet nie przyjął na własny użytek żadnej definicji tortur. Rolą jego nie jest bowiem udowadnianie przed sądem faktu stosowania tortur, lecz podjęcie akcji pomocy ofiarom, której rezultatem będzie zaniechanie ich stosowania. Gdy MKCK otrzyma informacje o postępowaniu uznanych za jednoznacznie z torturami albo o postępowaniu zdefiniowanym przez ONZ jako okrutne, nieludzkie lub poniżające, kompletuje specjalne akta, które przedstawia władzom izolującym, z zachowaniem zasady poufności. Forma akt zależy od okoliczności, liczby przypadków i wagi faktów. Do tej pory w każdym przypadku akcja była taka sama:

MKCK wzywał władze do podjęcia wszystkich koniecznych środków w celu natychmiastowego zaprzestania wspomnianych praktyk.

⁶⁴ Termin "niewłaściwe postępowanie" (*ill-treatment*) jest obecnie używany w oficjalnych dokumentach MKCK. Obejmuje on faktyczne przypadki tortur oraz okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego postępowania, zdefiniowane lub cytowane w różnych międzynarodowych konwencjach przeciwko torturom. Stosowanie tego terminu nie jest wyrazem prudencji czy bojaźliwości; umożliwia MKCK informowanie o tych sprawach bez ryzyka automatycznego jego odrzucenia przez władze (co nastąpiłoby, gdyby użyto słowa "tortura"). Późniejszy opis faktów nie budzi już wątpliwości co do istoty (*zob. niżej*).

Aczkolwiek MKCK nie ma własnej definicji tortur, lekarz organizacji odwołuje się do definicji powszechnie akceptowanych, takich jak:

- przyjęta przez Światowe Stowarzyszenie Medyczne (World Medical Association) w *Deklaracji toskańskiej* z 1975 r.;
- zawarta w *Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania*, przyjętej przez ONZ w 1984 r.

Żadna z istniejących definicji tortur nie objaśnia szczegółowo “szarej strefy”, która obejmuje okrutne, niehumanitarne lub poniżające postępowanie. W związku z tym pojawia się pytanie dotyczące warunków pozbawienia wolności. Jaki stopień przepełnienia można uznać za postępowanie poniżające? Co można powiedzieć o latrynach używanych przez setki więźniów w złych warunkach higienicznych? Czy przeszukanie ciała uwięzionego jest poniżaniem? Lekarze MKCK odwołują się w tych sprawach do następujących dokumentów ONZ:

- *Wzorcowych reguł minimum postępowania z więźniami* (1955);
- *Zbioru zasad dotyczących ochrony osób aresztowanych lub uwięzionych* (1988).

Wzorcowe reguły są dla MKCK przewodnikiem, choć nie traktuje ich jako absolutne kryterium. Komitet może – w zależności od sytuacji i możliwości państwa izolującego – wymagać więcej niż ściśle minimum zapisane we *Wzorcowych regułach*.

3.2. Wywiady z więźniami

Wywiad przeprowadzany na osobności (bez świadków) przez lekarza MKCK z więźniem jest najważniejszą fazą odwiedzin. W jego trakcie lekarz będzie zwykle unikał wszystkiego, co może upodabniać wywiad do przesłuchania. Zasadniczym wymogiem jest taktowne zachowanie i słuchanie więźnia ze zrozumieniem.

Lekarz MKCK, pytając ofiarę o niewłaściwe wobec niej postępowanie, musi pamiętać, że wkracza w bardzo osobistą sferę. Owo wkroczenie – zwykle bezcelowe – w obszar niedawnych bolesnych przeżyć może ranić więźnia. Niektórzy z nich traktują wywiad jako okazję, żeby “opowiedzieć wszystko”, ponieważ pragnęli porozmawiać o swoich doświadczeniach. Fakt, że mogą to uczynić z kimś innym niż współosadzeni, bywa dla nich dobrodziejstwem. Niektóre ofiary nie są w stanie rozmawiać lub nie są skłonne do rozmowy o niewłaściwym z nimi postępowaniu. W pewnych kulturach nigdy się nie mówi wprost o ważnych kwestiach podczas pierwszego spotkania i dlatego niektórzy więźniowie będą niechętni do rozmowy o tak intymnych sprawach.

Delegaci nie będący lekarzami, którzy prowadzą rozmowy z takimi więźniami, muszą bardzo się starać, aby nie naruszyć ich prywatności. Lepiej jest przerwać wywiad niż ich zmartwić. Wskazane jest w takich sytuacjach zwrócić się do lekarza, który dzięki szkoleniu i doświadczeniu ma większą wprawę w przeprowadzaniu różnego rodzaju wywiadów.

Po zgłoszeniu zarzutów niewłaściwego postępowania lekarz MKCK bada więźniów. Badanie odbywa się na osobności, w idealnych warunkach, bez tłumacza (jeżeli lekarz wystarczająco dobrze mówi językiem więźniów). Jeśli potrzebny jest jednak tłumacz, więźniów wybiera go sam.

Trzy główne aspekty badania lekarskiego są następujące:

1. Badanie jest przede wszystkim elementem normalnej relacji między lekarzem a pacjentem. Poza tym więźniów oczekuje badania szczególnie wtedy, gdy albo z braku czasu, albo z niedbalstwa nie uczynił tego lekarz w miejscu pozbawienia wolności.
2. Lekarz MKCK musi stwierdzić fizyczne konsekwencje

tortur. Musi on porównać istniejące ślady z zarzutami przedstawionymi przez więźnia, ale przede wszystkim powinien wyrobić sobie jasny osobisty pogląd na stosowane różne metody niewłaściwego postępowania o widocznych następstwach, także psychicznych (zob. niżej).

3. Wreszcie, badanie ofiary (tymczasowa diagnoza jej obecnego stanu i ocena ewentualnych skutków) jest niezbędne lekarzowi MKCK do tego, aby móc pospieszyć jej z natychmiastową możliwością pomocą. Często lekarz może udzielić *ad hoc* kilku praktycznych porad (np. dotyczących fizjoterapii, jeśli więzień sam może ją stosować).

3.3. Szczególna rola lekarza w kontakcie z ofiarami tortur

Lekarz MKCK powinien badać każdego więźnia, który był torturowany, w idealnych warunkach. Ponieważ jest to niemożliwe wtedy, gdy liczba więźniów jest bardzo duża, lekarz musi wybrać reprezentatywną próbę z danej grupy, aby wyrobić ogólny pogląd na istniejącą sytuację.

Istnieje kilka przyczyn, z powodu których lekarz MKCK powinien się starać zobaczyć każdą osobę, z którą postępowano niewłaściwie:

- ofiary będą zwykle chętniej rozmawiały o swoich problemach z lekarzem niż z innym delegatem MKCK;
- ofiary pragną uspokojenia co do stanu swego zdrowia;
- tylko lekarz, spośród wszystkich delegatów zespołu MKCK, mający wiedzę eksperta, jest w stanie przygotować profesjonalny dowód do dokumentacji na temat niewłaściwego postępowania, aby Komitet mógł udzielić pomocy ofiarom;
- lekarz MKCK, jeśli mówi właściwe rzeczy we właściwym czasie, może mieć dobroczynny wpływ na więźniów cierpiących na rozstrój psychiczny będący skutkiem niewłaściwego postępowania;
- jeśli personelowi medycznemu postawiono zarzut uczestniczenia w stosowaniu tortur, zasadniczą sprawą lekarza MKCK jest zebranie wszystkich informacji, aby móc poczynić odpowiednie kroki.

Powyższe punkty wymagają dokładniejszego omówienia.

Ofiary zwykle będą chętnie rozmawiały o swoich problemach z lekarzem

Doświadczenie wskazuje, że informacje ofiar o torturach są różne i zależą od tego, czy są one udzielane osobie nie będącej lekarzem, czy też komuś należącemu do personelu medycznego. Potwierdza się to zwłaszcza wtedy, gdy tortura jest natury seksualnej. Należy zaznaczyć, że ten rodzaj tortur jest powszechny. Praktyki takie łatwiej opisać lekarzowi, ponieważ ofiara czuje się mniej skrepowana w roli “pacjenta” zwierzającego się “swojemu lekarzowi”, niż wtedy, gdy ani okoliczności, ani osoba nie są związane z opieką medyczną. Niechęć do przedstawienia cierpienia zadanego torturą będzie oczywiście zróżnicowana, uwarunkowana kulturowo i etnicznie. Płeć lekarza odgrywa w niektórych kulturach zasadniczą rolę; np. w pewnych państwach muzułmańskich lekarzowi mężczyźni nie wolno rozmawiać z kobietami ani ich badać. Jednakże doświadczenie wskazuje, że wielu więźniów mężczyzn jest bardziej skłonnych zaufać lekarzowi kobiecie, która zachowuje się jak siostra lub matka.

Czasami relacji ofiary o torturach seksualnych towarzyszy apel, szczerłość, a czasami milczenie. Ofiara pragnie w pewien sposób wywołać u lekarza zawodową postawę, żeby

mógł on nabrać śmiałości do zadawania pytań. Inni wolą, aby to lekarz kierował rozmową.

Ponieważ tortura jest naruszeniem najbardziej intymnej sfery ofiary, jest rzeczą całkowicie zrozumiałą, że woli ona rozmawiać z kimś, kto może odpowiedzieć na jej pytania, na które ona sama nie potrafi znaleźć odpowiedzi lub nie ma śmiałości zadać.

Niektórzy pragną, aby im powiedziano, że doznane obrażenia nie mają charakteru trwałego, inni po prostu chcą opowiedzieć swoją historię bez zażenowania, a wielu jedynie uspokojenia, że to co czują, jest “normalne”.

Więźniowie pragną uspokojenia co do stanu swego zdrowia

Obrażenia fizyczne można uszeregować od powierzchownych, pozornie nieznacznych blizn, do obrażeń ciężkich, powodujących inwalidztwo. Nie jest oczywiście konieczne, aby lekarz np. stwierdził, że koliste rany u nasady obu kciuków są spowodowane prawdopodobnie tym, że były one przez długi czas ciasno związane sznurkiem (o czym zazwyczaj komunikują sami więźniowie). Nie trzeba też być ekspertem prawa medycznego, aby wiedzieć, że liczne blizny na plecach są anomalią i że ich przyczyną, jeżeli nie udowodni się czegoś innego, jest biczowanie, o którym mówił więzień. Jednak zarówno w jednym, jak i drugim przypadku ofiary muszą zostać przebadane przez lekarza MKCK. Nawet jeśli obrażenia są niewielkie, też mogą się pojawić związane z tym problemy, dlatego lekarz i na nie powinien zwracać uwagę. Ofiary mające zranione kciuki niejednokrotnie skarżyły się na martwicę części palców poniżej ściśniętego miejsca. Lekarz MKCK musi zbadać rękę pacjenta, aby go uspokoić. Większość zmian wynika z czasowego znieczulenia powodującego również czasowe uszkodzenie nerwu czuciowego, którego funkcjonowanie będzie się stopniowo normalizować, proporcjonalnie do stopnia uszkodzenia osłonki tego nerwu. W drugim przypadku lekarz musi odnotować obrażenia i stwierdzić, czy może pacjentowi zasugerować jakiegokolwiek leczenie. Po zbadaniu ciała ofiary może ją poinformować o jej kondycji oraz o prawdopodobnych następstwach obrażeń.

Te dwa przypadki wybrano dlatego, ponieważ ich występowanie jest stosunkowo częste i dlatego delegaci nie będący lekarzami nierzadko uważają, że opinia lekarska nie jest tu konieczna. Doświadczenie jednak wskazuje, że ofiary tego rodzaju niewłaściwego postępowania zostały uspokojone przez wydanie profesjonalnej opinii “niezależnego” lekarza.

Gdy torturami dotknięte były pośrednio lub bezpośrednio narządy płciowe, ofiary bardzo często zadawały takie pytania: Czy będę mogła mieć dzieci? Czy będę mógł współżyć z żoną? Pytania te są stawiane bardziej lub mniej swobodnie, zależnie od barier kulturowych, jakie dzielą więźniów od delegatów. W każdym przypadku lekarz MKCK, jako jedyna osoba mająca zarówno teoretyczne przygotowanie, jak i kliniczne doświadczenie, znajduje się w najkorzystniejszej sytuacji umożliwiającej udzielenie ofiarom właściwej odpowiedzi.

Tylko lekarz może przedstawić świadectwo eksperta, dokumentujące niewłaściwe postępowanie

Istnieje wiele tortur fizycznych, w przypadku których ekspertyza lekarska jest całkowicie uzasadniona. Inwalidztwo spowodowane złym zrośnięciem się złamań (np. sztuczny staw), przykurcze blizn, szczególne obrażenia narządów, stały niedowład lub porażenie są najczęstszymi fizycznymi następstwami tortur.

W takich przypadkach rolą lekarza dokonanie obiektywnej, profesjonalnej oceny następstw. Komitet podejmuje wtedy konieczne działania, zależne od wagi przypadków. Zwraca się np. o hospitalizację ofiar lub skierowanie ich na specjalne leczenie, o zapewnienie im protez itp. Działania te mające na względzie poszczególne jednostki, uzupełniają ogólny stosunek MKCK do władz, który zmierza do położenia kresu zjawisku tortur.

Dla ofiary, która została inwalidą na skutek stosowania tortur, spotkanie z lekarzem MKCK jest tym, dzięki czemu będzie mogła zapewne być zaopatrzona w protezy lub

właściwie leczona. Będzie również tym, co dla niej jest najważniejsze, bez względu na inne kroki poczynione przez MKCK, których dobrodziejstwo odczuje się później i nie w bezpośredni sposób.

Ten fakt powoduje konieczność sporządzenia profesjonalnego orzeczenia lekarskiego o stosowaniu tortur. MKCK nie jest organem, który prowadzi właściwe postępowania wyjaśniające; wszystko czyni wyłącznie w bezpośrednim interesie ofiar. Oznacza to, że nie poszukuje “dowodu”, aby uzyskać świadectwo stosowania tortur. Mimo to MKCK musi dysponować dobrze udokumentowanymi danymi, aby podjąć odpowiednie działania wobec właściwych władz w późniejszym czasie. Doświadczenie uczy, że opisując stwierdzone obrażenia należy używać precyzyjnej i rozważnej terminologii. Jest to szczególnie ważne wtedy, gdy władza, której zostaną przedłożone akta, jest “sceptyczna”.

Gdy MKCK przedstawia raport o niewłaściwym postępowaniu władz, ważne jest, aby relacji ofiary towarzyszył dokładny i niepowtarzalny opis obrażeń zaobserwowany przez lekarza MKCK. Opis ten będzie przeciwstawiał się każdemu raportowi medycznemu opracowanemu przez władze pozbawiające wolności, zawierającemu stwierdzenia przeciwne. Opis obrażeń sporządzony przez lekarza MKCK nie powinien być – mimo rygorystycznej dokładności – napisany językiem dla wtajemniczonych, ponieważ musi być zrozumiały dla czytelnika nie będącego lekarzem.

Akta mogą mieć różne postacie, może to być raport o kilkunastu indywidualnych przypadkach bądź opinia lekarska mająca postać klinicznego opisu każdego przypadku wraz z udokumentowanymi stwierdzonymi obrażeniami, jeżeli inwalidztwo pacjenta zostało prawdopodobnie nimi spowodowane.

Czasami lekarz MKCK analizuje serię przypadków bez przedstawiania szczegółów dotyczących pojedynczych ofiar. Postępuje tak np. wówczas, gdy udokumentowane niewłaściwe postępowanie dotyczyło grupy osób pozbawionych wolności.

Medyczni delegaci MKCK, mimo że nie są przeszkoleni w zakresie prawa medycznego, muszą być biegli w precyzyjnej i specjalistycznej terminologii używanej w odniesieniu do tortur. Jedynie oni, jako lekarze, mają kwalifikacje do decydowania o tym, co jest “zgodne” lub “niezgodne” z zarzutami przetrzymywanych.

Nie należy uważać, że MKCK działa tylko w przypadku tortur w rozumieniu obrażeń fizycznych. Bardzo często podejmuje on działania również wtedy, gdy nie stwierdza się obrażeń – bądź dlatego, że tortury nie pozostawiły śladów, bądź ze względu na ich zniknięcie spowodowane upływem czasu.

Lekarz MKCK może mieć dobroczynny wpływ na więźniów cierpiących na zaburzenia psychiczne

Psychiczne i emocjonalne następstwa tortur są często gorsze niż widoczne fizyczne obrażenia. Wciąż nie ma zgody wśród ekspertów co do tego, co naprawdę tworzy “syndrom tortur”.

Wobec ofiar lekarz MKCK musi spełnić swoją powinność. W większości przypadków ofiary tortur będą cierpiały zarówno na skutek urazów fizycznych, jak i psychicznych. Te dwie kategorie symptomów są nierozdzielne i ich rozróżnianie powinno być zarzucone. Każdy rodzaj fizycznej tortury ma psychiczne reperkusje; podobnie psychiczna tortura oddziałuje fizycznie na ofiarę.

Wspólnym mianownikiem wszystkich rodzajów tortur wydaje się być ekstremalny stres i lęk wzbudzony w ofierze. Z drugiej strony, fizyczne następstwa zróżnicowanych form tortur bardzo się różnią i zależą od ich charakteru i intensywności.

Gdy mamy do czynienia z psychicznymi następstwami tortur, rola lekarza jest szczególnie trudna. Oczywiście w czasie jednorazowych odwiedzin jest niemożliwe rozważenie właściwego “leczenia”. Niemniej jednak, badając każdą ofiarę osobno, lekarz

będzie mógł udzielić najważniejszej porady tej szczególnej osobie, znajdującej się w tej szczególnej sytuacji i od czasu do czasu nawet ją uspokoić, ponieważ jej psychiczne cierpienia nie są większe niż normalna reakcja na ekstremalny psychiczny atak. Niektóre ofiary mogą w mniejszym stopniu niż inne objawiać fałszywe poczucie winy, lęki nocne, trudności w koncentracji, osłabienie pamięci, problemy emocjonalne, mniejsze poczucie własnej godności i mniejszą wiarę w siebie. Wszystko to jest tylko normalną reakcją na ekstremalną agresję, która nie jest normalna. Tylko lekarz spoza systemu izolacyjnego jest w stanie im to powiedzieć.

Jeśli istnieją zarzuty uczestniczenia personelu medycznego w stosowaniu tortur, lekarz MKCK musi przeprowadzić dochodzenie

Udział lekarzy w stosowaniu tortur jest bardzo częsty we współczesnym świecie. Obecne badania dowodzą, że zjawiskiem powszechnym jest żądanie przez oprawców “pomocy medycznej” w celu wykonywania ich roboty.

Jest także prawdą, że osoby w białych fartuchach biorą czasami udział w sesji tortur, podając się za lekarzy, czasami odgrywając wobec ofiar rolę “dobrego człowieka” w znanej technice wymiany “dobrego” i “złego człowieka”, stosowanej jako metoda psychologicznej destabilizacji.

Bez względu na okoliczności faktyczne sprawy, udział personelu medycznego w torturowaniu musi być ustalony za pomocą obiektywnych dowodów. Lekarz MKCK – jeżeli jest to możliwe – musi odtworzyć fakty i dowieść przez uporczywe stawianie pytań, że związane z tymi faktami osoby są rzeczywiście lekarzami. Doświadczenie wskazuje, że względnie łatwo jest udowodnić, że ktoś w białym fartuchu jest naprawdę lekarzem albo tylko oszustem.

Bezpośrednio po sporządzeniu raportu o udziale lekarza w stosowaniu tortur lekarz MKCK może, jeśli uzna to za stosowne, omówić ten przypadek w lokalnym stowarzyszeniu lekarskim. Natomiast jeżeli ustalili, że lekarze zostali zmuszeni przez władze przetrzymujące do wzięcia udziału w stosowaniu tortur, jego obowiązkiem jest poczynienie kroków w celu ich ochrony.

3.4. Badanie lekarskie pacjenta w przypadku stwierdzenia stosowania tortur

Niekiedy okoliczności decydują o warunkach pracy lekarza MKCK. Jeśli ma on np. obejrzeć 2000 uwięzionych w ciągu pięciu dni, jest rzeczą oczywistą, że nie będzie w stanie zbadać każdego z nich. Ponadto musi on wyznaczyć priorytety i poświęcić wymaganą ilość czasu najcięższym przypadkom zarówno czysto medycznym, jak i związanym z torturami.

Jeśli okoliczności pozwalają na przeprowadzenie sumiennych, indywidualnych badań, co zdarza się najczęściej, lekarz czyni to metodycznie i skrupulatnie. Korzystne jest posiadanie tzw. mapy ciała, dzięki której dokumentacja lekarska będzie zrozumiała dla innych czytelników. Mapa taka nigdy jednak nie zastąpi opisu obrażeń sporządzonego precyzyjnym językiem. Jest ona stosowana głównie do przedstawiania i umiejscowienia obrażeń, które są dzięki niej łatwe do odnalezienia. Sposób, w jaki lekarz dokonuje badania, nie jest najważniejszy tak długo, dopóki jest on logiczny.

Przedstawiamy, tytułem przykładu, następujące systematyczne badanie: klasyfikacja obrażeń według obszarów anatomicznych (tzn. głowa i szyja, twarz, klatka piersiowa, barki, plecy, brzuch, nogi [lewa i prawa, wyróżniając trzy poziomy: uda, kolana i podudzia], ramiona *ditto*, ręce, stopy, narządy płciowe).

Zauważone obrażenia w każdym zbadanym obszarze muszą być sklasyfikowane zgodnie z następującymi kryteriami:

- czas powstania obrażenia;
- typ obrażenia (otarcie, przecięcie, rana, stłuczenie, oparzenie itd.);

- dodatkowe zauważone obrażenia (tzn. atrofia, zeszywnienie, szczególne obrażenia neurologiczne itd.);
- podejrzenie obrażeń wewnętrznych.

Ponadto orzeczenie lekarskie (które niekoniecznie będzie miało formę końcowego dokumentu przedstawianego władzom) musi zawierać opinię na temat zgodności stwierdzonych obrażeń z zarzutami stawianymi przez więźnia.

Samo badanie będzie przebiegać stosownie do okoliczności i każdy lekarz stosuje własne zwyczajowe metody. Jedynym warunkiem jest konieczność zapamiętania wszystkiego, ponieważ w większości przypadków ponowne zobaczenie pacjenta nie będzie możliwe przez długi czas.

Lekarz powinien odnotować – jeżeli jest to możliwe – bez wiedzy więźnia, która jego ręka jest dominująca. Będzie to użyteczna informacja dowodowa, jeśli podejrzewa się więźnia o własnoręczne spowodowanie obrażeń.

Lekarz MKCK sporządzający ekspertyzę na temat obrażeń będących skutkiem stosowania tortur musi wymienić wszystkie widoczne blizny, w tym także te, które nie są następstwem ich stosowania. Dołączenie takich informacji wzmacnia autentyczność końcowego raportu.

Jak doświadczenie nasze wskazuje, korzystne jest przeprowadzenie krótkiego testu zdolności umysłowych wszystkich pacjentów, którzy są badani indywidualnie. Powinien on obejmować przynajmniej następujące kwestie:

- orientacja w czasie (data – dzień, rok);
- orientacja w przestrzeni (nazwa więzienia, które piętro);
- świadomość wydarzeń zewnętrznych (informacje krajowe, dane o rodzinie);
- proste działania matematyczne;
- wnioskowanie abstrakcyjne.

Ten bardzo ograniczony test zdolności umysłowych będzie służył lekarzowi MKCK do określenia stanu psychicznego pacjenta (jeżeli będzie to konieczne, należy go przeprowadzić ponownie podczas następnych odwiedzin).

4. Konkluzja

Zarówno w działalności medycznej, jak i innej MKCK nie próbuje zastępować władzy izolującej

Lekarz MKCK nie leczy i nie może zastępować lekarza zatrudnionego w miejscu pozbawienia wolności. Praca lekarza MKCK polega na ogólnym przeglądzie sytuacji, ze szczególnym uwzględnieniem diety i warunków sanitarnych. Musi on zanalizować te warunki w celu ustalenia przyczyn jakichkolwiek niedociągnięć. Jego zadaniem jest współdziałanie z lokalnymi władzami w celu znalezienia praktycznych rozwiązań stwierdzonych problemów. Musi on nie tylko dokonać panoramicznego oglądu zjawiska niewłaściwego postępowania władz, lecz także nieść pomoc napotkanym ofiarom. Tej pomocy udziela przez osobisty, choć krótki kontakt, a relacja lekarz-pacjent będzie szczególną okazją do udzielenia porady i określonych informacji oraz – często – do uspokojenia ofiary.

LUSTRACJE PRZEPROWADZONE PRZEZ EUROPEJSKI KOMITET ZAPOBIEGANIA TORTUROM ORAZ NIELUDZKIEMU LUB PONIŻAJĄCEMU POSATEPOWANIU ALBO KARANIU*

1. Prawa człowieka w Europie

W europejskim systemie ochrony praw człowieka najważniejszym aktem prawnym jest niewątpliwie *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* z 1950 r.⁶⁵ Do kompetencji organów *Konwencji* (Europejskiej Komisji Praw Człowieka oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka) należy m.in. rozstrzyganie przypadków pogwałcenia zakazu wyrażonego w art. 3 *Konwencji*:

”Nikt nie może być poddany torturom ani niehumanitarnemu lub poniżającemu postępowaniu albo karaniu”.

W drugiej połowie lat osiemdziesiątych uznano, że system *quasi*-sądowy preferujący skargi indywidualne i międzypaństwowe jest niewystarczający. Stwierdzono wówczas, że powinien on zostać wzmocniony środkami pozasądowymi i mającymi charakter prewencyjny. Dlatego 26 listopada 1987 r. podpisano *Europejską konwencję o zapobieganiu torturom oraz niehumanitarnemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu*⁶⁶.

2. Europejski Komitet Zapobiegania Torturom

Na mocy postanowień *Konwencji* powołano Europejski Komitet Zapobiegania Torturom oraz Niehumanitarnemu lub Poniżającemu Postępowaniu albo Karaniu (dalej: Komitet), Członkom Komitetu przysługuje prawo lustracji⁶⁷ i badania sposobów postępowania z osobami pozbawionymi wolności, zwłaszcza ochrony przed torturami, niehumanitarnym lub poniżającym traktowaniem albo karaniem.

Każde państwo-strona jest zobowiązane zezwolić członkom Komitetu (oraz ekspertom

* Niniejszy artykuł (nieco zmieniony i zaktualizowany) stanowi fragment opracowania (napisane wspólnie z E. Bieńkowską) *Zakaz tortur w prawie międzynarodowym* [w:] *Prawa człowieka a policja. Zagadnienia teorii i praktyki* (pod red. nauk. A. Rzeplińskiego), wyd. CSP, Legionowo 1994.

65 Wartościowe omówienia mechanizmów *Konwencji* oraz orzecznictwa jej organów zawierają m.in. prace – M. A. Nowickiego: *Wokół Konwencji Europejskiej* (Warszawa 1992) i P. Hofmańskiego: *Europejska Konwencja Praw Człowieka i jej znaczenie dla prawa karnego materialnego, procesowego i wykonawczego* (Białystok 1993).

66 Por. Dz.U. z 1995 r., nr 46, poz. 238. do czasu opublikowania *Konwencji* w “Dzienniku Ustaw” ukazały się jej dwa tłumaczenia na język polski. Pierwsze [w:] *Prawa człowieka. Wybór materiałów. Dokumenty międzynarodowe* (tłum. i oprac. B. Gronowska, T. Jasudowicz i C. Mik), wyd. Comer, Toruń 1993, s. 266-276, drugie [w:] “Rzeczpospolita” z 10 VIII 1993 r., s. 13.

Konwencja weszła w życie 1 II 1989 r. Stronami jej jest obecnie 28 następujących państw: Austria, Belgia, Bułgaria, Dania, Finlandia, Francja, Grecja, Islandia, Irlandia, Hiszpania, Holandia, Lichtenstein, Luksemburg, Malta, Norwegia, Polska, Portugalia, RFN, Rumunia, San Marino, Słowacja, Szwecja, Turcja, Włochy, Węgry i Wielka Brytania (w oświadczeniu rządowym z 30 XII 1994 r. w sprawie ratyfikacji *Konwencji* pominięto omyłkowo Hiszpanię, która jest stroną *Konwencji* od 1 IX 1989 r. Por. Dz.U. z 1995 r., nr 46, poz. 239).

67 W niniejszym opracowaniu będę się posługiwał tym terminem, choć w oryginalnym tekście *Konwencji* użyto terminu *visit* (w oficjalnym tłumaczeniu *Konwencji* stosuje się pojęcie “wizytacji”).

przezeń powołanym⁶⁸ i tłumaczom) na lustrację w każdym miejscu, w których są ludzie pozbawieni wolności przez władze publiczne⁶⁹. Państwo nie może się zatem uchylić od poddania się lustracji. Komitetowi przysługuje prawo lustrwania aresztów policyjnych i śledczych, więzień, zakładów dla nieletnich, szpitali psychiatrycznych, obozów dla uchodźców i innych instytucji, w których przebywają ludzie pozbawieni wolności⁷⁰. Z postanowień *Konwencji* wynika, że państwo ma obowiązek pozytywnego działania, a nie biernego przyzwalania na lustrację. Państwo, na którego terytorium znajduje się miejsce odosobnienia, ma obowiązek zapewnić Komitetowi wjazd na to terytorium i przemieszczanie się na nim bez żadnych ograniczeń, udzielić pełnej informacji o miejscach, w których przebywają osoby pozbawione wolności oraz umożliwić nieograniczony dostęp do tychże miejsc (art. 8 *Konwencji*). Standardowym, lecz ważnym uprawnieniem jest prawo do przeprowadzenia rozmów na osobności z każdą osobą pozbawioną wolności oraz z osobą, która w przekonaniu Komitetu może dostarczyć istotnych informacji.

3. Cele Komitetu

Komitet wyraźnie stwierdził, że jego celem nie jest publiczne krytykowanie państw, lecz raczej udzielenie pomocy w znalezieniu mechanizmów eliminacji nie akceptowanego działania lub postępowania. Aby móc wykonać to zadanie, przestrzega on trzech podstawowych zasad:

- zakaz tortur wobec osób pozbawionych wolności jest absolutny;
- tortury, nawet jeśli są stosowane w łagodniejszych formach, są sprzeczne z zasadami cywilizowanego postępowania;
- tortury szkodzą nie tylko ofierze, lecz także poniżają osobę urzędową, która je stosuje lub na nie zezwala⁷¹.

W literaturze przedmiotu wymienia się jeszcze dwie zasady – współpracy oraz poufności.

Zasada współpracy polega na dialogu między władzami państwa a Komitetem w celu implementacji zaleceń oraz – jeśli to konieczne – długoterminowych zmian strukturalnych systemu prawnego, a ponadto nakłada obowiązek uwzględniania i ponoszenia kosztów związanych z wypełnianiem zobowiązań podjętych przez państwo (działalność Komitetu jest finansowana z budżetu Rady Europy).

Zasada poufności zobowiązuje Komitet i państwo do utrzymywania w ścisłej tajemnicy podejmowanych działań i stwierdzonych faktów. Wyjątkami od tej zasady jest

68 Artykuł 14 ust. 3 *Konwencji* przewiduje jednak, że w wyjątkowym przypadku państwo-strona może oświadczyć, że nie ma wyraża zgody na uczestnictwo eksperta lub innej osoby współpracującej z Komitetem w lustracji w miejscu podlegającym jego jurysdykcji. Warto dodać, że Komitet nie może korzystać z pomocy eksperta, który jest obywatelem lustrwanego państwa.

69 Lustracje mogą mieć charakter okresowy oraz być przeprowadzane *ad hoc*. Te ostatnie Komitet organizuje wtedy, gdy uzna je za konieczne w określonych warunkach. Dotychczas Komitet przeprowadził dwie lustracje *ad hoc* – w 1990 i 1991 r. w Turcji (oprócz dokonanej tam lustracji okresowej w 1992 r.).

70 Artykuł 17 ust. 3 *Konwencji* stanowi, że Komitet nie będzie lustrwał miejsc “skutecznie i regularnie” odwiedzanych przez przedstawicieli władz powierniczych lub Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża na mocy konwencji genewskich (z 12 VIII 1949 r.) i protokołów dodatkowych (z 8 VI 1977 r.) do tychże konwencji. *A contrario*, jeśli np. obozy dla jeńców wojennych lub miejsca internowania osób cywilnych w czasie trwania wojny nie będą “skutecznie i regularnie” lustrwane przez powyższe władze, należy przyjąć, że wówczas podlegają one lustracjom Komitetu. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że nie istnieje obawa dokonywania podwójnych lustracji – przez Komitet Zapobiegania Torturom oraz Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża. Por. *European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. Introductory Note*, Swiss Committee Against Torture, October 1990, s. 8.

71 *1st General Report on the CPT's Activities Covering the Period November 1989 to December 1990*, European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, CPT (91) 3, Council of Europe, 20 February 1991, s. 4.

obowiązek opublikowania na żądanie państwa raportu z lustracji oraz faktów związanych z pogwałceniem art. 3 *Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* w formie publicznego oświadczenia⁷². Konsekwencją powyższej zasady jest niezamieszczanie w sprawozdaniach Komitetu żadnych danych o charakterze osobistym bez wyraźnej zgody zainteresowanej osoby.

4. Lustracja

Lustracja (okresowa lub *ad hoc*) przeprowadzona przez członków Komitetu (minimum dwóch) oraz ekspertów i tłumaczy może nastąpić po uprzednim zawiadomieniu zainteresowanego państwa. Czyni się to najczęściej dwa tygodnie przed zaplanowanym terminem, wskazując miejsca, które Komitet zamierza odwiedzić (możliwe jest także lustrowanie miejsc wcześniej nie określonych), oraz nazwiska członków Komitetu, ekspertów i towarzyszących im osób. W sytuacjach wyjątkowych władze państwa mogą przedstawić swoje zastrzeżenia co do czasu lub miejsca zamierzonej przez Komitet lustracji. Jednakże mogą być one poczynione jedynie przez wzgląd na obronę narodową, bezpieczeństwo publiczne, poważne zakłócenie porządku w miejscu lustracji oraz w indywidualnych przypadkach – na konieczność przeprowadzenia nie cierpiących zwłoki przesłuchania dotyczącego ciężkiej zbrodni.

W wypadku zgłoszenia zastrzeżenia, państwo oraz Komitet mają obowiązek przystąpić do konsultacji w celu wyjaśnienia sytuacji i porozumienia się co do ustaleń umożliwiających Komitetowi w miarę szybko wypełnić swoje funkcje (np. przeniesienia w inne miejsce osoby, którą Komitet zamierza odwiedzić).

5. sposób działania

Typowa lustracja przebiega następująco: rozpoczyna ją spotkanie delegacji Komitetu z władzami danego państwa (minister i/lub wysokiej rangi urzędnikami niektórych ministerstw) oraz z przedstawicielami krajowych pozarządowych organizacji specjalizujących się w zbieżnych z działalnością Komitetu. Następnie delegacja udaje się do miejsc izolowania osób pozbawionych wolności, często już w mniejszych grupach. W niektórych przypadkach grupy działają w różnych częściach lustrowanego państwa, jednakże z reguły pozostają w tym samym miejscu. Zasadą pracy Komitetu jest obecność lekarza w każdej grupie lustratorów.

Członkowie Komitetu spędzają przeciętnie od 1,5 do 2 dni w instytucjach średniej wielkości i dużych (400 i więcej miejsc). W instytucjach policyjnych lustracja trwa krócej. Podczas lustracji członkowie delegacji sporządzają notatki; postanowiono nie używać magnetofonów i aparatów fotograficznych.

Po dokonanej lustracji przewodniczący delegacji wraz ze swym zespołem spotyka się ponownie (jeśli jest to możliwe) z władzami krajowymi. Uznano, że spotkania takie są ważne dla obu stron chcących wymienić pierwsze wstępne wrażenia z lustracji, wyjaśnić okoliczności z nią związane, sposób działania delegacji, ewentualnie wątpliwości itp.

Przed opuszczeniem państwa członkowie Komitetu dyskutują nad projektem sprawozdania przygotowanym przez przewodniczącego i wyznaczają osoby odpowiedzialne za opracowanie jego poszczególnych części.

72 M. Nowak, W. Sautinger: *International Mechanism for the Prevention of Torture* [w:] *Monitoring Human Rights in Europe, Comparing International Procedures and Mechanisms* (pod red. A. Bloeda i in.), Dordrecht, Kluwer 1993, s. 151.

6. sprawozdanie

Sprawozdanie Komitetu obejmuje fakty stwierdzone podczas lustracji, z uwzględnieniem zastrzeżeń przedstawionych przez zainteresowane państwo. Sprawozdanie jest przekazywane państwu wraz z zaleceniami, które Komitet uznał za konieczne. *Konwencja* przewiduje także możliwość konsultacji Komitetu z tymże państwem w celu zasugerowania mu sposobu poprawy ochrony osób pozbawionych wolności. Komitet publikuje sprawozdanie wraz z uwagami zainteresowanej strony, jeżeli państwo wyrazi chęć ich przedstawienia.

7. Dorobek komitetu

Komitet – mimo krótkiego jeszcze okresu działania – ma już znaczny dorobek, udokumentowany w opublikowanych sprawozdaniach z lustracji krajowych oraz w czterech rocznych ogólnych sprawozdaniach⁷³ z jego działalności. Ponadto (do marca 1995 r.) ukazało się dziewiętnaście sprawozdań z lustracji okresowych wraz z piętnastoma odpowiedziami państw (odpowiedzi nie opublikowały: Belgia, Dania, Malta i San Marino).

W latach 1990-1993 Komitet przeprowadził w dwudziestu czterech państwach dwadzieścia sześć lustracji (dwadzieścia cztery okresowe oraz dwie lustracje *ad hoc*)⁷⁴. W okresie tym zlustrowano łącznie 310 instytucji, w tym 175 związanych z policją (policją samorządową, żandarmerią, gwardią cywilną – nazwy te zależą od sposobu organizacji instytucji policyjnych i parapolicyjnych w ustawodawstwach wewnętrznych lustrowanych państw), 91 – z więziennictwem⁷⁵ oraz 44 inne⁷⁶.

8. „Sankcje”

Komitet może stosować środki nacisku na państwa-strony *Konwencji*, które nie stosują się do jego zaleceń lub odmawiają współpracy.

Artykuł 10 ust. 2 *Konwencji* przewiduje – w przypadku odmowy przez państwo współpracy lub zmiany stosowanych praktyk zgodnie z zaleceniami Komitetu możliwość podania do wiadomości publicznej oświadczenia Komitetu w tej sprawie. Sankcją jest upublicznienie sprawy dotychczas poufnej i poddanie jej osądowi społeczności międzynarodowej. Jest to na pozór „miękką” sankcja, choć znalezienie się pod pręgierzem tejże społeczności pod zarzutem stosowania tortur na własnym terytorium wobec obywateli pozbawionych wolności grozi wykluczeniem ze wspólnoty państw przestrzegających zasad rządów prawa oraz standardów praw człowieka (z art. 10 ust. 2 Komitet skorzystał w 1992 r., stosując przewidzianą w nim „sankcję” wobec Turcji).

73 Do końca 1994 r. ukazały się: *1st General Report...*, wyd. cyt., *2nd General Report on the CPT's Activities Covering the Period 1 January to 31 December 1991*, European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, Council of Europe, CPT/Inf (92) 3, 13 April 1992; *3rd General Report on the CPT's Activities Covering the Period 1 January to 31 December 1992*, European Committee (...), CPT/Inf (93) 12, 4 June 1993 oraz *4th General Report on the CPT's Activities Covering the Period 1 January to 31 December 1993*, European Committee (...), CPT/Inf (94) 10, 10 August 1994.

74 Turcję lustrowano trzykrotnie (dwukrotnie *ad hoc* – w 1990 i w 1991 r. oraz okresowo w 1992 r.). Por. *Public statement On Turkey (adopted on 15 December 1992)*, European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, Council of Europe, 21 December 1992. Oświadczenie to opublikowano także w trzecim raporcie Komitetu (por. *3rd General Report...*, wyd. cyt., s. 30–39) oraz omówiono m.in. [w:] *Strong Criticism by the European Committee for the Prevention of Torture*, „Torture. Quarterly Journal on Rehabilitation of Torture Victims and Prevention of Torture” 1993, nr 2, t. 3, s. 43-45; S. Parmentier: *Spotlight on Turkey*, „Netherlands Quarterly of Human Rights” 1993, nr 1, t. 11, s. 131-136.

75 Liczba ta uwzględnia również areszty policyjne (w sprawozdaniach Komitet Używa terminu *police prisons*).

76 *1st General Report...*, wyd. cyt., s. 24-36; *2nd General Report...*, wyd. cyt., s. 22-25; *3rd General Report...*, wyd. cyt., s. 26-29 oraz *4th General Report...*, wyd. cyt., s. 16-20 (obliczenia własne).

9. Stosunek europejskiej konwencji o zapobieganiu torturom do oenzetowskiej Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur

W systemie ONZ trwają prace nad *Protokołem opcyjnym do Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania*⁷⁷.

Słabszy – w porównaniu z systemem europejskim – system powszechny przewiduje w projekcie tego *Protokołu* lustrację (*visit*) miejsc pozbawienia wolności, którą przeprowadziłby odpowiedni organ (Podkomitet Zapobiegania Torturom oraz Innemu Okrutnemu, Niehumanitarnemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu).

Projekt *Protokołu* określa, “że tylko w wyjątkowych wypadkach, spowodowanych szczególnymi okolicznościami” Podkomitet spełniałby swoje zadanie wobec państwa-strony *Protokołu* i konwencji regionalnej, ustanawiającej podobny, efektywny system lustracji. Hipotetycznie dotyczyłoby to państw europejskich, sygnatariuszy *Konwencji* Rady Europy i (ewentualnie) omawianego *Protokołu*⁷⁸.

Wydaje się, że jesteśmy świadkami tworzenia się ogólnoświatowego standardu systemu lustracji, wzorowanego na systemie regionalnym. W przypadku przyjęcia *Protokołu* przez państwa europejskie mogą wystąpić pewne komplikacje prawne będące następstwem podwójnego systemu lustracji. Nie należy jednak zapominać o państwach innych kontynentów, np. Azji, gdzie (choćby tylko wymienić Chiny, Indie czy Pakistan) nie funkcjonuje skutecznie system powszechny i nie istnieje żadna konwencja regionalna przeciwdziałająca zjawisku tortur.

W związku z kampanią społeczności międzynarodowej mającej na celu wykorzenienie zjawiska tortur (zwłaszcza podejmowaną przez organizacje pozarządowe, takie jak Amnesty International czy SOS Torture) z uznaniem należy przyjąć fakt ratyfikowania przez Polskę *Europejskiej konwencji o zapobieganiu torturom oraz niehumanitarnemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu*. Według nieoficjalnych informacji, przedstawiciele Europejskiego komitetu Zapobiegania Torturom zamierzają przyjechać do Polski w 1995 r. w celu przeprowadzenia okresowej lustracji. Nie tylko odpowiedzialne władze, lecz także wszyscy obywatele zostaną poddani swego rodzaju “testowi” wolności, wymagającemu odpowiedzi na pytanie: czy w Polsce jest przestrzegany zakaz stosowania tortur oraz niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania?

77 Polska *Konwencję* tę ratyfikowała w 1989 r., a w 1993 r. uznała – w ramach tego systemu – prawo swojego obywatela do skargi na własne państwo, a także kompetencje organów tej *Konwencji* do rozpatrywania skarg.

78 *Draft Optional Protocol to the Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman, Degrading Treatment or Punishment. Swiss Committee Against Torture, Geneva, December 1990.*

KWESTIONARIUSZ STOSOWANY PRZEZ HUMAN RIGHTS WATCH DO LUSTRACJI PRAW WIĘŹNIÓW*

I. OGÓLNE INFORMACJE O WIĘZIENICTWIE DANEGO PAŃSTWA

A. Podstawowe dane

1. Liczba jednostek i ich pojemność.
2. liczba więźniów.
3. Liczba więźniów przypadających na 100 000 mieszkańców.

B. Kategorie instytucji izolacyjnych

1. Areszty policyjne (maksymalny legalny czas zatrzymania).
2. Czy istnieją areszty śledcze? Czy aresztantów osadza się w zakładach karnych?
3. Jaki jest według prawa i praktyki maksymalny czas tymczasowego aresztowania?
4. Różnice w stopniu zabezpieczenia więzień dla osób prawomocnie skazanych.
5. Udział kobiet w populacji ogólnej pozbawionych wolności, liczba instytucji do izolacji kobiet, zasady postępowania z ich niemowlętami i starszymi dziećmi.
6. Czy w danym państwie istnieje kategoria więźniów niebezpiecznych (*security prisoners*)?

C. Właściwość jurysdykcyjna

Kto sprawuje władzę jurysdykcyjną nad aresztami śledczymi i zakładami karnymi?

II. INNE SPRAWY WARTO ZBADANIA (przed lustracją albo w czasie wywiadów z ekspertami lub funkcjonariuszami)

- A. Czy więźniowie młodociani i nieletni są osadzeni razem z dorosłymi, aresztanci – ze skazanymi, recydywiści – z pierwszy raz karanymi itp.?

* Kwestionariusz jest załącznikiem do *The Human Rights Watch Global Report on Prisons*, którego "principal author" (s.ix) była Joanna Weschler, Human Rights Watch, Nowy Jork 1993, s. 291-297.

Tłumaczenie Andrzeja Rzeplińskiego za zgodą Autorki.

Human Rights Watch jest pozarządową, wpływową organizacją amerykańską pracującą w skali ogólnoswiatowej na rzecz praw człowieka. W jej skład wchodzi pięć regionalnych sekcji: Helsinki Watch, Americas Watch, Asia Watch i Middle East Watch, a także sekcja: Fund for Free Expression.

- B. Długość czasu spędzonego w areszcie śledczym (czy czas kary pokrywa się faktycznie z czasem tymczasowego aresztowania?).
- C. Określenie innych zasadniczych różnic w regułach postępowania ze skazanymi i z tymczasowo aresztowanymi (np. widzenia bez możliwości kontaktu tylko w przypadku tymczasowo aresztowanych i w pewnych sytuacjach).
- D. Czy jako środek kontroli są używane przez personel środki farmaceutyczne?
- E. Czy istnieją dane o częstym molestowaniu seksualnym (więźnia przez więźnia oraz przez członków personelu)?

F. AIDS

1. Praktyka pobierania testów.
2. Odsetek osób zainfekowanych wirusem.
3. Leczenie osób zainfekowanych wirusem.
4. Leczenie chorych.

III. WYWIAD Z NACZELNIKIEM LUB INNYCH FUNKCJONARIUSZEM DANEGO WIĘZIENIA

A. Ogólne informacje o danej instytucji

1. Typ instytucji (stopień zabezpieczenia; areszt śledczy lub zakład karny itp.).
2. Czas trwania przeciętnej kary pozbawienia wolności i/lub przeciętny czas pobytu w instytucji.
3. Pojemność danej instytucji.
4. Liczba więźniów w dniu lustracji.
5. Wiek instytucji.
 2. Rodzaje sposobów osadzania:
 - a) rodzaje cel,
 - b) liczba więźniów w każdym typie instytucji.
 3. Liczba członków personelu.

B. Zatrudnienie

1. Czy praca jest obowiązkiem więźniów?
2. Ilu więźniów jest zatrudnionych?
3. Ilu więźniów pracuje odpłatnie?
4. Ile zarabiają więźniowie?
5. Ile pracują godzin i ile dni w tygodniu?
6. Czy są więźniowie, którzy pragną pracować, lecz nie ma dla nich pracy? Ilu jest takich więźniów?

C. Reguły widzeń

1. Kto może odwiedzać więźniów?
2. Jak często?
3. Czy istnieje (lub nie istnieje) możliwość kontaktu podczas widzeń?
4. Czy są widzenia małżeńskie?
5. Czy więźniowie/odwiedzający są rewidowani? Zawsze?

Czasem – kiedy?

6. Co odwiedzający mogą przynieść?

D. Przekroczenia dyscyplinarne

1. Zasięg przekroczeń dyscyplinarnych.
2. Najczęściej występujące przekroczenia dyscyplinarne.

E. Kary dyscyplinarne

1. Jakie są kary dyscyplinarne (od najłagodniejszych do najsurowszych)?
2. Jakie kary stosuje się najczęściej?
3. Czy można ukarać zawieszeniem widzeń lub korespondencji?
4. Czy jako kary dyscyplinarne stosuje się siłę fizyczną i środki zabezpieczające?
5. Czy więźniowie mogą się odwoływać od wymierzonych kar dyscyplinarnych?

F. W jaki sposób więźniowie dowiadują się o przepisach regulaminu więziennego?

G. Czy więźniowie stosują wobec siebie przemoc?

1. Liczba napaści w ciągu ostatnich 12 miesięcy.
2. Liczba zabójstw w ciągu ostatnich 12 miesięcy.

H. Instytucje dla kobiet – reguły postępowania z kobietami ciężarnymi, niemowlętami i małymi dziećmi (czy mogą być z matkami i jak długo?). Reguły odnoszące się do kontaktów matek z ich dziećmi znajdującymi się poza więzieniem.

IV. WYWIADY Z WIĘŹNIAMI

UWAGA: Zbyteczne jest pytanie o nazwisko i rodzaj popełnionego przestępstwa (dlaczego dana osoba została pozbawiona wolności). Należy się jednak starać zapisać w notatniku dane więźnia i upewnić go, że treść wywiadu nie będzie ujawniona personelowi. Trzeba zawsze próbować przeprowadzać wywiad tylko z jedną osobą i – jeżeli jest to możliwe – w warunkach nie pozwalających na podsłuchiwanie rozmowy przez innych. Nawet jeżeli nie można uniknąć obecności innych osób, najwłaściwszą formą jest wywiad z jedną osobą w danym momencie.

A. Ogólne informacje o danym więźniu

1. Jak długo przebywa Pan w lustrowanej instytucji?
2. Jak wysoka jest orzeczona wobec Pana kara pozbawienia wolności?
3. Ile ma Pan lat?
4. Jak długo był Pan tymczasowo aresztowany?

B. Warunki izolacji

1. Jak długo przebywa Pan w tej celi?
2. Jak długo w ciągu doby jest Pan zamknięty w celi?
3. Jakie warunki panują w Pańskiej celi w różnych porach roku (np. temperatura)?
4. Czy coś się zmieniło w więzieniu lub w Pańskiej celi w

ciągu ostatnich kilku dni?

5. Jaka była najwyższa liczba osób osadzonych w Pańskiej celi i kiedy to było?
6. Czy w tym więzieniu wyposażenie Pańskiej celi jest uznawane za dobre, złe, czy przeciętne?
7. Które oddziały lub cele są najgorsze?

(Należy zapytać o nazwy tych oddziałów lub numery cel i poprosić o zaprowadzenie do tych miejsc).

C. Warunki sanitarne

1. Jak często może się Pan kąpać?
2. Czy przyzwala się na kąpiel w ciepłej wodzie?
3. Jak często jest prana odzież i bielizna?
4. Czy ma Pan golarkę lub inne przyrządy do golenia się? Jeżeli ich Pan nie ma, w jaki sposób odbywa się ta czynność?
5. Czy więźniom zapewnia się mydło, pastę do zębów, papier toaletowy, a dla kobiet – podpaski?
6. Czy zgłasza Pan jakieś skargi na warunki sanitarne?

D. Wyżywienie

1. Czy posiłki je Pan w celi, czy w jadalni?
2. Czy ilość pożywienia jest wystarczająca?
3. Czy są jakieś problemy związane z żywieniem?
4. Czy może Pan nabywać żywność w kantynie więziennej lub otrzymywać w paczkach z domu?

(Należy zbadać obowiązujące w tym względzie zasady).

E. Sposób spędzania czasu

1. Proszę opisać swój przeciętny dzień.
2. Co Pan robi w czasie wolnym?
3. Czy może Pan mieć w celi radio lub telewizor?
4. Czy może Pan mieć w celi książki?
5. W jaki sposób może je Pan otrzymywać?
6. Czy obowiązują jakieś ograniczenia co do rodzaju czytanych książek?
7. Jakie rodzaje zajęć rekreacyjnych oraz dyscypliny sportu może Pan tu uprawiać?
8. Czy uczy się Pan w więzieniu?

(Należy poprosić o opisanie warunków nauki).

9. Czy może Pan tu wykonywać praktyki religijne?

F. Zatrudnienie

1. Proszę opisać swoją pracę.
2. Czy jest ona wynagradzana?
3. Jakie otrzymuje Pan wynagrodzenie za pracę?
4. Czy był Pan świadkiem jakiegoś wypadku przy pracy? Kiedy? Jakiego rodzaju? Jak często zdarzają się wypadki przy pracy?

G. Kontakty ze światem zewnętrznym

1. Jak często może być Pan odwiedzany?
2. Kto może Pana odwiedzać?
3. Jak długo trwają odwiedziny?
4. Czy jest Pan rewidowany? Czy są rewidowane osoby odwiedzające?
5. Czy odwiedzający muszą podczas wizyt przestrzegać jakichś specjalnych reguł?
6. Czy był Pan odwiedzany w czasie tymczasowego aresztowania?
7. Jeżeli był Pan odwiedzany w czasie tymczasowego aresztowania, jak często i czy istniała (lub nie) możliwość bezpośredniego kontaktu z odwiedzającym?
8. Ile listów może Pan wysłać oraz otrzymać w przeciągu miesiąca?
9. Do kogo może Pan wysłać listy i od kogo otrzymywać?
10. Czy listy są cenzurowane?
11. Czy więzienie zaopatruje Pana w papier, koperty i znaczki, jeżeli nie stać Pana na ich zakup?
12. Czy może Pan korzystać z telefonu? Jak często?

H. Regulamin więzienny

1. Czy zna Pan regulamin więzienny i porządek dnia?
2. W jaki sposób zapoznał się Pan z tymi dokumentami?
3. Czy któryś z nich zawiera szczególnie uciążliwe przepisy?

I. Kary dyscyplinarne

1. Jakie są tu przewidziane kary dyscyplinarne (od najłagodniejszych do najsurowszych)?
2. Które z kar są najczęściej wymierzane?
3. Czy zawieszenie widzeń lub korespondencji było kiedykolwiek stosowane jako kara dyscyplinarna?
4. Czy jako kary dyscyplinarne stosuje się siłę fizyczną i środki zabezpieczające?
5. Czy był Pan kiedykolwiek w celi karnej? Jeżeli tak, jak długo? Proszę opisać istniejące tam warunki. Jeżeli nie był Pan osadzony w celi karnej, do kogo powinienem/powinnam się zwrócić (kto był tam osadzony)?
6. Czy strażnicy/oddziałowi bili kiedykolwiek więźniów? (jeżeli odpowiedź jest twierdząca, należy uzyskać od więźnia wszystkie możliwe informacje na ten temat. Daty i szczegóły zdarzeń powinny być potwierdzone przez innych świadków podczas wywiadów).
7. Czy istnieją kary szczególnie niesprawiedliwe?
8. Jak reagują więźniowie na kary, które uważają za niesprawiedliwe?

(Należy się starać stwierdzić, bez specjalnego wypytywania o to, czy reakcje te polegają na samouszkodzeniach, głodówkach, protestach itd.).

J. Opieka medyczna

1. Czy może Pan pójść do lekarza w razie choroby?
2. Jak szybko po zawiadomieniu o chorobie jest Pan doprowadzany do lekarza?
3. Co się dzieje, gdy ktoś zachoruje w nocy?
4. Czy była Pani u ginekologa w czasie pozbawienia wolności?

K. Najistotniejsze problemy występujące między więźniami

1. Czy więźniowie mają jakiś organ samorządowy? Czy działa on oficjalnie? Czy jego działalność jest skuteczna? Czy każdego traktuje uczciwie?

(Należy się dowiedzieć, nie wprost, czy w danym więzieniu istnieją gangi/grupy nieformalne).

2. Czy słyszał Pan o jakiejś napaści albo był jej świadkiem? Kiedy?

(Należy zgromadzić szczegółowe informacje na temat zajścia).

L. Co, poza utratą wolności, uznaje Pan za największy minus pobytu w tym więzieniu?

M. Czy istnieje jeszcze coś, o co powinienem/powinnam zapytać?

V. UWAGI O LUSTRACJI ARESZTU POLICYJNEGO

Jeżeli lustrowaną instytucją jest areszt policyjny, należy zwrócić szczególną uwagę na: bicie, torturowanie, przedłużanie ustawowego czasu zatrzymania. W wielu państwach są to najczęstsze nadużycia towarzyszące zatrzymaniu.

Opracował: **Andrzej Kreplewski**

**PRZEPISY MIĘDZYNARODOWE I KRAJOWE
DOTYCZĄCE PRAW OSÓB NIELETNICH
I DOROSŁYCH PRZEBYWAJĄCYCH
W INSTYTUCJACH IZOLACYJNYCH**

[Rozdział ten nie został zamieszczony ze względu na zmiany w przepisach od czasu wydania tej książki].